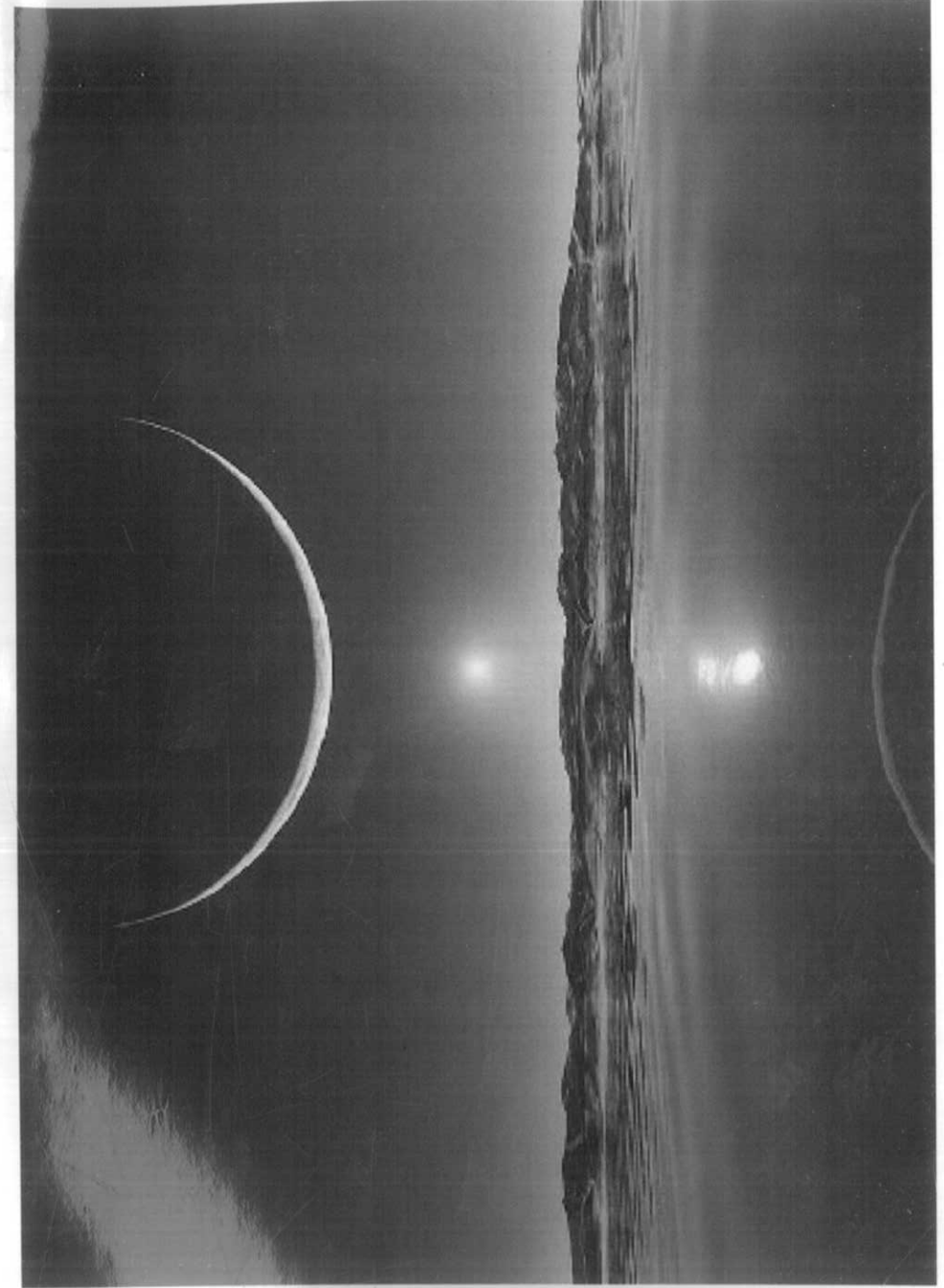

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની માનવીય મનોભાવોની તલસ્પર્શી સમજ શ્રીભાગવતદશમ - સ્કન્ધના સુખોદિનીજીમાં સર્વત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે. આપશ્રી રસિક ભક્ત હોવાની સાથે સાથે જ આચાર્ય પણ છે. તેથી આ સમજનો વિનિયોગ ભગવલ્લીલાભાવન ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગોપદેશમાં પણ આપશ્રી કરે છે. તેથી આ ઉપદેશોને જાણીએ, માણીએ અને અનુસરીએ નહીં તો શ્રીહરિરાયજીના મતે આપણું ભૂતલપર જન્મવું વ્યર્થ છે. આ ઉપદેશોમાં છવાયેલી ને તો ય છુપાયેલી આ સમજને ઉજાગર કરવાનો મેં પ્રયાસ કરેલ છે.

શ્રીવલ્લભની વાણીના પ્રકાશનાર્થ શ્રીસુખોદિનીજી, ષોડશગ્રન્થ આદિના સંપાદનકાર્યમાં આજીવન સંકળાઈ ધીરજપૂર્વક એક પછી એક ગ્રન્થો દાયકાઓ સુધી સંપ્રદાયને આપતા રહી પોતાના નામને સાર્થક કરનાર **શ્રીધીરજલાલ સાંકળિયાને** આ પુસ્તિકા અર્પણ કરું છું.

સ મ ર્ પ ણ રી તિ

લેખક અને પ્રકાશક : અસિત શાહ, મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રતિ : ૫,૦૦૦.

પ્રકાશનવર્ષ : સન ૨૦૦૮.

પ્રાપ્તિસ્થાન : પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર
૨૦૪, અમરદીપ કોમ્પ્લેક્સ, ૨, રજપૂતપરા, રાજકોટ.
ફોન : ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯.

મુદ્રક : દીયા પ્રિન્ટર
૧૧, રાજમહલ શોપિંગ સેન્ટર, અંધેરી - કુર્લા રોડ,
અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૬૯.
ફોન : ૨૬૮૩ ૦૦૫૭, ૨૬૮૩ ૧૬૭૨

નિ:શુલ્ક

૧. ઉપક્રમ

માનવજીવનના ઇતિહાસ જાતાં તેમાં સતત એક ગડમથલ, એક શોધખાળ દેખાય છે— એવી કઈ જાદુઈ કળ = મેજિક સ્વીચ છે જે દેખાવતાં જે માણસ સન્કર્ષમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય અને દુષ્કર્મથી નિવૃત્ત થઈ જાય? અનેક વર્ષો આયા, છે કે ગયા; અનેક રાજકીય તંત્રવ્યવસ્થા આવી, છે કે ગઈ. તે દરમિયાં અનેક પ્રયાગો આ દિશામાં થયા, થઈ ગયા છે કે થઈ ચૂક્યા. સરવાળે કોઈ એક મેજિક સ્વીચ હોય એવું સ્પષ્ટ નથી થતું. વિવિધ ક્ષેત્રે વિવિધ સ્વીચો વપરાય છે. તેમાં કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહ માટે કોઈ સ્વીચ કારગર નીવડે છે તો કોઈ નથી નીવડતી. એક નજર કરીએ.

૧) આનુવાંશિકતા (ઈન્હિરિયા) - નદી કે સમુદ્રકિનારાની ધરતીમાં ભીંતર ધરબાયેલ ઈંદાન દોડીને ખવડારે આવતા મગર કે કાચખાતા નવજાત શિશુમાં જન્મતાવેત શિકારી પક્ષી કે પશુઓથી ખચીને દોડીને નદી-સમુદ્રમાં ધુસી જઈ તરવા માંડવાની સિક્કત હોય છે. તેથી તેઓ જાને તેમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. આપણે માનવો પણ આવી કોઈ આનુવાંશિક સિક્કત અને પ્રવૃત્તિ ધરાવતા હાઈ શકીએ છીએ.

૨) પ્રશિક્ષણ (ટ્રેનિંગ) - આયમ, યોગાસન, કરાટ, શસ્ત્રવિદ્યા, પાકકળા, સારવાર વગેરેમાં પ્રશિક્ષણ મેળવવાને કારણે લોકો આજીવન પ્રવૃત્ત થાય છે. જંગલી લાથીને પ્રશિક્ષણ આપી લાકડાની હેરફેર વગેરે કામોમાં પ્રવૃત્ત કરવામાં આવે છે.

૩) ઘન અને દેહ - શાસકો પ્રજાને, માલિકો નોકરોને તો વાલી અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને એક તરફ ડરાવી ધમકાવીને તો બીજી તરફ લલચાવી કે ફોસલાવીને નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ માટે પ્રેરે છે. ડિસ્કાઉન્ટ કે મફતની લોભામણી જાહેરાતો લોકોને ખરીદી કરવા પ્રેરે છે.

૪) સામ અને ભેદ - શાળા વિદ્યાર્થી કે નોકરને સમજાવી અથવા “નું ક્યાં આ બાકીના લોકો જવો છે” એવો પાનો ચઢાવી વાલી/શિક્ષક કે માલિક પ્રવૃત્ત યા નિવૃત્ત થવા પ્રેરે છે.

૫) આવશ્યકતાપૂર્તિ - રોટી-કપડા-મકાન વગેરે આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે દરેક પ્રાણીજાતમાં નર અને માદા કામ વહેંચી લઈને પ્રવૃત્ત થાય છે.

સામ્યવાદ સામ અને ભેદની સ્વીચ વાપરી પણ આવશ્યકતાપૂર્તિને માર્ગ નિર્દેશ ગયા તેથી લુપ્ત જ થઈ ગયા. ઘાડો વખત દેડનો ભય રહ્યા અને દમનનું રાજ ચાલ્યું, પણ અંતે લોકોએ બળવો કરી સત્તાપલટો કરી કાઢ્યો.

૬) વર્ષો આપને માર્કેટ ઈકોનોમીમાં જ્ઞાનલાઈઝેશનને કારણે જળાકાપ સ્પર્ધા હોય છે દરેક ક્ષેત્ર. તેમાં ટકી રહવા દરેક ઉત્પાદક પૂરી તાકાતથી

દિનરાત પ્રવૃત્ત રહે છે.

૩) શપથ દીક્ષા— લોકશાહીમાં વિધાનસભ્ય, સાંસદ, મંત્રીઓ, સેનાધ્યક્ષો, રાષ્ટ્રપ્રમુખ, ન્યાયાધીશ, પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર આદિ દરેક હોદ્દાના શપથ લેવાના રહે છે. ડોક્ટરો આદિને પણ આવા શપથ લેવડાવાય છે. આ શપથમાં હોદ્દાની ગરિમાને અનુરૂપ વર્તન કરવા તે તે વ્યક્તિ સંકલ્પ કરે છે. શપથ લીધા બાદ તેનાથી એવી અપેક્ષા રખાય છે કે તે શપથને પાળે.

જે કે વ્યવહારમાં એવું દેખાય છે કે માગસ કેટલો સજ્જન કે દુર્જન છે તેના પર તેનું વર્તન આધાર રાખે છે. કેમકે શપથ લઈને ય લોકો પાટલી અને નિષ્ઠા બદલતા રહે છે.

આપણે ત્યાંની બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા એ ય આવા શપથ છે. પહેલાના જમાનામાં બ્રહ્મસંબંધ લેતાં જ હરિ-ગુરુ-વેષગવ ત્રણે ય સક્રિય થઈ જતા— ગુરુ સેવા પધરાવીને શીખવાડવામાં, વેષગવ સેવા કરવામાં અને શ્રીઠાકોરજી સેવા લઈ સાનુભાવ જતાવવામાં. હવે આજકાલ ગુરુ દીક્ષા આપીને ભેટ લઈ બીજે ગામ શ્રીઠાકોરજી સાથે પધારી જાય છે અને વેષગવ ભેટ ધરી કંઠી પહેરી ઘરે આવી જાય છે. ત્રણે ય સ્વીચ-ઓફ! ખેર.

૮) આરામ કે શોખની ઈતર પ્રવૃત્તિ— એકનું એક કામ કરતાં વચ્ચે કંટાળો આવે ત્યારે આરામ કે શોખની ઈતર પ્રવૃત્તિ કરવાથી તાજગી આવે છે.

૯) કુતૂહલ અને એકધારાપાણું— હું છેલ્લા ૩૫ વર્ષથી સાબુની જાહેરાતમાં તેને “નયા લક્ષ” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરાતો જોતો રહ્યો છું! આ એકધારાપાણાથી ઊભાઈને એવી નિવૃત્તિ આવી છે કે કુતૂહલને બચવાના કોઈ ચાન્સ નથી!

ખેર. આ તો થઈ લૌકિક મેજિક સ્વીચોની વાત. હવે શાસ્ત્રીય મેજિક સ્વીચોની વાત.

૧૦) શાસ્ત્રજ્ઞાન— વાત્સ્યાયન ઋષિ કહે છે— “શાસ્ત્રાણાં વિષયસ્તાવદ્ યાવદ્ મન્દરસાઃ નરાઃ, રતિચક્રે પ્રવૃત્તે તુ ન ચ શાસ્ત્રં ન વે ક્ષમઃ”. જે માગસ મંદરસ હોય તો શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી તેને રસ જગી શકે છે. એકવાર જે આમ રસાવિષ્ટ થઈ ગયો તો શાસ્ત્ર કે ક્ષમની તેને ગરજ નથી રહી જતી. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, ભક્તિ, નીતિ, શિલ્પ, નાટ્ય આદિ અનેક ક્ષેત્રના વિવિધ શાસ્ત્રો છે. તે તે વિષયના જિજ્ઞાસુ તે તે શાસ્ત્રને જાણી રસ જગતાં કાયા-વાણી-મનથી તેમાં ઉપદેશેલ આચરણમાં પ્રવૃત્ત થતા દેખાય છે.

ભારતીય દર્શનમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનથી કર્તવ્યપરાયણ થવા બાબત એ પ્રકારની માન્યતા પ્રવર્તે છે. મીમાંસકો અને યાંકરો એવી માન્યતા

ધરાવે છે કે શાસ્ત્રવચનો ક્રિયા કે જ્ઞાન માટે પ્રેરવાનું અપરોક્ષ સામર્થ્ય ધરાવે છે. શાસ્ત્રવચનોમાં એવો અલૌકિક આદેશ રહેલ છે જેથી તેમને સાંભળનારેન જ યજ્ઞયાગાદિ કર્મ કે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સાધકની તત્કાળ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે. આ પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધાનિશ્ચય છે, એક જાતના ભાવલાવેડા છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીની માન્યતા મુજબ ભગવાન ગીતામાં કહે છે તેમ “જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ” શાસ્ત્રથી કયું કર્મ કૃત્યર્હ અર્થાત્ કરવાલાયક છે અને કયું નથી તેનું જ્ઞાન ફક્ત ધાય છે. જાણ્યા પછી ય કોઈ પ્રવૃત્ત ધાય અને કોઈ ન પાળ ધાય. કર્તા તો સ્વતન્ત્ર છે.

૧૧) અંતર્યામિ— ઉપનિષદ્ અને ગીતા અનુસાર પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થિત છે અને તે જ જીવાત્માઓને સારા-નરસા કામો કરવા પ્રેરે છે.

૧૨) કૃપા અને વરાણ— ઉપનિષદ્ અનુસાર જે જીવાત્માને પ્રભુ જે રીતે પસંદ કરે છે તેના પર તેવી કૃપા કરી તેને તે તે માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

૧૩) માહાત્મ્યજ્ઞાન— પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં દેવ-મુનિ-મનુષ્ય કે અન્ય યોનિના જીવ ભગવદભિમુખ ધાય છે.

૧૪) મહાપુરુષસંગ— નિષ્ઠાશીલ સિદ્ધકક્ષાના મહાનુભાવોનો સંગ પ્રાપ્ત થતાં માગસને રસ જગે, ભીના કપડાને વંટિળાયેલું કોરું કપડું પાળ ભીનું ધાય તેમ.

૧૫) કેવળ ભાવ— વિશ્વભરના ધર્મશાસ્ત્રોમાં શ્રીમહાભગવત મહાપુરાણ એકમાત્ર એવું છે જે ઉદ્દ્યોષ કરે છે “કામં ક્રોધં ભયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદમેવ વા, નિત્યં હરી વિદ્યતી યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે”. લોકમાં સામાન્યતઃ નિંદ્રા ગાગાતા કામક્રોધાદિથી લઈને સ્નેહાદિ ઉદાત્ત ભાવો પેકી કોઈપણ એક મનોભાવ પ્રભુ પ્રત્યે ઉત્કટતાથી ધરાવનારા ભગવન્મય થઈ મુક્ત થઈ જાય એવું ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે. કેવળ આ સૂત્ર આપી અટકી ન જતાં દરેક મનોભાવના દટાન્તો ય આપ્યા છે— “ગોપ્યઃ કામાદ્, ભયાત્ કંસઃ, દેષાદ્ ચૈદ્યાદ્યધીરથીઃ, સમ્પ્રન્યાદ્ વૃણણયઃ, સ્નેહાદ્ યૃથં, ભક્ત્યા વયં વિભો”. આ જો કે ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણગણીલામાં પ્રકટ થયેલ એક અવતારકાલીન શાસ્ત્રાર્થ છે; અનવતારકાલમાં તેવું દટાન્ત જવલ્લે જ મળે.

આ વિવિધ મેજિક સ્વીચ પેકી આપણા સંપ્રદાયમાં જીવપક્ષે માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહની સ્વીચ પર ભાર મૂકેલ છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહમયી ભક્તિ વૃદ્ધિગત ધાય તે માટે દૈનિક આચરણીય

સમર્પણરીતિનો કાર્યક્રમ ઉપદેશ છે. આજળ આ વિષયમાં વધુ વિચારશું.

આજ સંપ્રદાય એક નિર્ગુણાત્મક તબક્કામાંથી પસાર થઈ રહેલ છે. સમર્પણરીતિ પર બહારના અને અંદરના લોકો આશ્ચર્યની ઝડી વરસાવી તેને સંપ્રદાયની આજની અવસ્થા માટે જવાબદાર ઠેરવે છે. કોઈના મતે સમર્પણરીતિ એન.આર.આઈ.ને અપીલિંગ નથી લાગતી તો કોઈના મતે યુવાનોને. કોઈને તે વૈધાકીય સંપર્કો વધારવામાં આડ આવે છે તો કોઈને સામાજિક સંબંધો વધારવામાં તો કોઈને સંગઠન કે સંસ્થાના વિકાસમાં. કોઈને તેમાં સમયનો બગાડ લાગે છે તો કોઈને નાણાંનો તો કોઈને શક્તિનો.

હવે આડ આવે એટલે કોઈ તેને દસ મિનિટમાં આટોપી શકાય તેટલી અલ્પ રાખવા સૂચવે છે તો કોઈ ફક્ત વીક એન્ડમાં ફરી શકાય તેવી એન્જલસ્ટેબલ, કેટલાક રેડીમ્ડ ધર્મના છૂટક અને જથ્થાબંધ વિક્રતાઓ પોતાના હિસાબ ને બીજાના જોખમ આડ સમયના દર્શનની વીસીડી જોવાના કે સાર્વજનિક મંદિરની વૈધાદારી સેવામાં સામેલ થવાના વિકલ્પો સૂચવે છે તો કોઈ લામાઓને સ્વાટે ચંટેલા મેડિટેશનનો લાકપ્રિય વિકલ્પ સૂચવે છે.

કોને શું અપીલિંગ લાગશે ને શું નહીં તે તો તેનો જીવનસાથી જાણે કો તેનો અંતર્યામિ. મારા મત તો આવા અવિચારિત વિકલ્પોને અપનાવતા પહેલાં શાંતચિત્તે એ વિચારવું રહ્યું કે પૂર્વચાર્યો દ્વારા સુવિચારિત અને સાક્ષાત્ ભગવદાજ્ઞા થકી પ્રવર્તિત સમર્પણરીતિની ભક્તિમાં ઉપયોગિતા શી છે? “કોઈને મૂછા ડીંગ તો કાકા કહેવાય” કહેવત પ્રમાણે આ વિકલ્પો ભક્તિ વધારવામાં સમર્પણરીતિ જેટલા ઉપયોગી હોય તો જ શાઘ અને.

મેં આજળ એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આધુનિક અને ભારતીય સંદર્ભમાં ય સમર્પણરીતિ કેટલી અંધબેસતી છે. તે છતાં ય સંપ્રદાયના કોઈ નધાકથિત અનુચાર્યો/વિદ્વાન/આચાર્ય બની બેઠેલાને સમર્પણરીતિ ન જ અનુસરવી હોય તો મારી તેમને વિનંતી કે સંપ્રદાય છોડી ચાલ્યા જાય. કેમકે સિન્સિયર ડિસઓબેડિયન્સ ઈજ એટર ધેન ઈનસિન્સિયર ઓબેડિયન્સ; પ્રામાણિક અપાલન એ પ્રામાણિક પાલન કરતા સારું.

૨. આધુનિક સંદર્ભ —

ન્યૂરોસાયન્સ, એમ.આઈ.થીયરી, ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ

૧. ન્યૂરોસાયન્સ કે મસ્તિષ્કવિજ્ઞાનનો છેલ્લા ૫૦ વર્ષોમાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો છે. વિવિધ કાર્યપદ્ધતિઓથી હવે મગજનો અભ્યાસ કરાય છે. મૃત વ્યક્તિ અને વાંદરા-હાથી વગેરેના મગજની બાયોપ્સી (વિચ્છેદન) કરી તેની સરખામણી અને રાસાયણિક વિશ્લેષણ કરવા માત્રથી વાત આજ આજળ વધી ગઈ છે. એમ.આર.આઈ. સ્કેન અને પોસ્ટીટ્રોન એમિશન ટ્રાન્સમીટ્ટીંગ જેવી ફેક્શનલ ન્યૂરોઈમેજિંગ પદ્ધતિઓ દ્વારા મગજ કાર્ય કરતું હોય ત્યારે જ તેની ગતિવિધિ જોઈ શકાય છે. તે સિવાય અકસ્માતમાં મગજનો કયા હિસ્સા ઈજ પામેલ છે અને તેને કારણે દ્રષ્ટિ કે શ્રવાણ આદિ કયા કાર્યમાં બાધા આવે છે તેનો અભ્યાસ કરાય છે. તેવી જ રીતે બ્રેઈન ટ્યુમર (મગજની ગાંઠ) નો અભ્યાસ કરાય છે. વળી મગજના ન્યૂરલ નેટવર્કનો કમ્પ્યુટરના નેટવર્કના મોડેલને આધારે અભ્યાસ કરાય છે.

૨. આ દરેક પદ્ધતિની પોતાની મર્યાદાઓ છે. વળી મગજ પાણી એવું અદ્ભૂત છે કે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું નથી; પ્રાચીન ભારતીય-ગ્રીક-ઈજિપ્તના ચિંતકોએ પાણી મગજ પાછળ ભારે મગજ દોડાવેલ.

એક દશાન્ત જોઈએ તો મગજની ઝડપને કમ્પ્યુટરની ઝડપ સાથે સરખાવાય છે. આંખના પડદા પર ઝીલાતી આકૃતિઓને પિછાણવામાં મગજ ૧૦૦ ટ્રીલિયન ઈન્સ્ટ્રક્શન પર સેકન્ડ (દેરાફલોપ્સ) ની ઝડપથી કામ કરે છે. આટલા ઝડપી કમ્પ્યુટર કદાચ ૨૦૩૦ની સાલમાં જ બનાવી શકાશે. જો કે મગજની ન્યૂરલ સર્કિટ ડીજિટલ નથી હોતી એટલે બાયનરી કોડ ૦-૧થી સંચાલિત નથી થતી, તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ હજી અજ્ઞાત જ છે. જો દિવસ જ્ઞાત થશે તે દિવસે કદાચ કમ્પ્યુટર બનાવવાની દિશામાં ય કોંઈ આવશે.

૩. અત્યાર સુધીના અભ્યાસના તારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) મગજ જ્ઞાનતંત્ર પર નિયંત્રણ ધરાવે છે. હૃદયનું ધબકવું, શ્વાસોચ્છવાસ, પાચન આદિ સ્વયંસંચાલિત ક્રિયાઓ પર તેનું નિયંત્રણ હોય છે. તે સિવાય ઉચ્ચ કક્ષાની વિચાર કરવા, કલ્પના કરવી, યાદ રાખવું આદિ ક્રિયાઓ પણ તેના જ નિયંત્રણમાં હોય છે.

(ખ) માનવનું મગજ અન્ય પ્રાણીઓના મગજ જેવી જ કાર્યપદ્ધતિ ધરાવે છે. ફક્ત એટલું છે કે શરીરના કદની તુલનામાં મગજનું કદ માનવમાં મોટું છે. તે ઘોરું વધુ અટપટું અને ગીચ જંગાણા ધરાવનારું છે.

(ગ) બાળકનું મગજ શરીરની ૬૦ ટકા તો વયસ્કનું મગજ ૨૦ ટકા ઊર્જા વાપરે છે. આને કારણે પેદા થતી ગરમી દૂર ન કરાય તો મગજને કાયમી નુકસાન થઈ શકે છે. તેથી મગજમાં થર્મોસ્ટેટની માફક ગરમીના નિયંત્રણની વ્યવસ્થા પાણ હોય છે.

(ઘ) પુરુષોનું મગજ ૧ થી દોઢ કિલોનું અને સ્ત્રીઓના મગજની તુલનામાં ૧૦૦ ગ્રામ જેવું ભારે હોય છે. જો કે શરીરના વજનની તુલનામાં મગજનું વજન બંનેમાં સરખું હોય છે.

(ચ) મગજ બહુ મુદ્દુ, જેવી જેવું ઘેરા લાલ રંગનું હોય છે. તે ડાબા અને જમણા એમ બે ગોળાર્થમાં વહેંચાયેલું છે. મોટા ભાગની ક્રિયાઓના નિયંત્રણની ક્ષમતા બંને ગોળાર્થમાં વહેંચાયેલી છે. જો કે વાણી આદિ કેટલીક ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ એક ગોળાર્થના કોઈ ભાગ દ્વારા થાય છે. છતાં ય મગજમાં એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય છે કે નાની વયે તે તે ભાગને ઈજા થઈ હોય તો તે ક્ષમતા આપોઆપ બીજા ગોળાર્થમાં અંશતઃ કે પૂર્ણતઃ પ્રકટ થઈ જાય!

(છ) એક ચોક્કસ ક્ષણે મગજનો ૧૦ ટકા ભાગ જ કાર્યરત હોય છે. જો ૧૦૦ ટકા મગજ કાર્યરત થાય તો ખીચ જ ક્ષણે તે કામ કરતું અંધ થઈ જાય! ૧૦ ટકા કાર્યરતતા ઊર્જા અને ગરમીનું સંતુલન જાળવી રાખે છે. મૂર્ખ માણસનું મગજ જો કામ કરવા જેટલું સક્રિય થાય છે તે જ કામ બુદ્ધિમાન માણસનું મગજ ઓછું સક્રિય થઈને કરી શકે છે.

(જ) યુવાની, બળ, સૌન્દર્ય, કામવાસનાની માફક બુદ્ધિમત્તા વધારવાની ઘેલછા માનવજાતને આટિકાળથી રહી છે. વળી “લોભિયાના ગામમાં ધુતારા ભૂખે ન મરે” ન્યાયે સદીઓથી બુદ્ધિમત્તા વધારનારા ઔષધો વેચાતા રહ્યા છે. તે સિવાય સંમોહન, શક્તિપાત, સર્જરી વગેરે પ્રક્રિયાઓ પાણ કરાય છે. પરન્તુ કોઈ ઉપાય બહુ અક્સીર જાગ્રાથો નથી. મગજની જ્ઞાનની ક્ષમતા નિયમિત વાંચન, શિક્ષણ, વિચાર આદિથી વધી શકે છે. પાણ બધી ક્ષમતાઓનો સરવાળો કરીએ તો તે મોટેભાગે વધઘટ વગર સ્થિર રહેતો હોય છે.

(ટ) એક ચોકાવનારું તારાણ એવું છે કે હૃદય સંવેદનહીન હોય છે; સંવેદના અનુભવતા બધા કેન્દ્રો મગજમાં જ સ્થિત છે. જો કે નાસ્તિકથી લઈ આસ્તિક દર્શનો, ધર્મો અને સાહિત્યકારોથી લઈ સામાન્ય માણસો હૃદયને સંવેદનાનું મુખ્ય સ્થાન માને છે. આપણે વધુ સંશોધનની રાહ જોવી રહી.

૪. ન્યૂરોસાયન્સના આધારે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર ડી.હાર્વર્ડ ગાર્ડનેરે સન ૧૯૮૩માં મલ્ટીપલ ઈન્ટેલિજન્સ થીયરી પ્રસ્તુત કરી. તેમના મતે પ્રચલિત આઈ.ક્યૂ. = બુદ્ધિમત્તા સૂચકાંકની ચકાસણી

માણસની બહુ મર્યાદિત ક્ષમતાને આવરી શકે છે. શિક્ષણ અને સામાજિક ક્ષેત્રે ભાષા અને તર્ક/ગણિત સંબંધી ક્ષમતાને જ બુદ્ધિમત્તા ગણી તે સિવાયની ક્ષમતાને કૌશલ્ય/પ્રાવીણ્ય/નિપુણતામાં ખપાવાતી હતી. ડી. ગાર્ડનેરે તેવી ક્ષમતાઓને પાણ બુદ્ધિમત્તા તરીકે નવાજી. તેમના મતે બુદ્ધિમત્તાના આઠ પ્રકાર છે—

(ક) ભાષાસંબંધી બુદ્ધિમત્તા (લિન્ગ્વિસ્ટિક ઈન્ટેલિજન્સ) - સાહિત્યકારો, કવિઓ, વક્તાઓ, નેતાઓ, સાંસદો આ પ્રકારની બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા હોય છે. તેમનું ભાષા બોલવા અને/ક લખવા પર પ્રભુત્વ હોય છે.

(ખ) તર્ક કે ગણિતસંબંધી બુદ્ધિમત્તા (લોજિકલ ઈન્ટેલિજન્સ) - વકીલો, ઇંજિનિયરો, ગણિતશાસ્ત્રીઓ, વૈજ્ઞાનિકો, ડોક્ટરો વગેરે કોયડાઓ ઉકેલવા તબક્કાવાર વિચારવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય છે.

(ગ) સ્થાન કે આકૃતિ સંબંધી બુદ્ધિમત્તા (સ્પેશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ) - ચિત્રકારો, શિલ્પકારો, આર્કિટેક્ટ વગેરે માનસિક ચિત્રોને મૂર્તરૂપ આપવાની બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા હોય છે.

(ઘ) શારીરિક બુદ્ધિમત્તા (બોડીલી ઈન્ટેલિજન્સ) - જાતે કામ કરતી ગૃહિણીઓ, સૈનિકો, ક્રમાન્ડો, પર્વતારોહકો, નાવિકો, ખેલાડીઓ, નૃત્યકારો, અભિનેતાઓ, મેડિકલ સર્જનો, મજૂરો વગેરે શરીરના અંગોથી ચપળતાથી કામ લેવાની બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા હોય છે.

(ચ) સંગીતસંબંધી બુદ્ધિમત્તા (મ્યુઝિકલ ઈન્ટેલિજન્સ) - સંગીતકારો અને ગાયકો જટિલ રાગો કે અંદિશાને સ્પષ્ટાણ અને પ્રસ્તુત કરવાની બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા હોય છે.

(છ) પ્રાકૃતિક બુદ્ધિમત્તા (ન્યેચરલ ઈન્ટેલિજન્સ) - ખડકો, વનવાસી માનવ-પશુ-પક્ષીઓ, રસાઈયા કે રસાઈયાગો, પર્યટકો, આયુર્વેદ-નેચરોપથીના વૈદો વગેરે ઈજા-ફલ-વનસ્પતિ ઔષધિ-જડીબુટ્ટી-ઓસીડિયા શાકભાજી કે જમીન-પુર-પરતીકંપ સ્પષ્ટાણ-વરસાદ-દુકાળાદિ પ્રાકૃતિક પદાર્થો/ઘટનાઓ પ્રત્યે અન્યા કરતા વધારે જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે.

(જ) સામાજિક બુદ્ધિમત્તા (ઈન્ટરપર્સનલ ઈન્ટેલિજન્સ) - સેલ્સમેન-મેનેજરો, નેતાઓ વગેરે લોકપ્રિય થવા આવશ્યક એવી અન્ય વ્યક્તિની અપેક્ષાઓ સમજવાની તથા સંપર્કો બનાવવા-જાળવવા-વધારવાની બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા હોય છે.

(ઝ) વૈચારિક બુદ્ધિમત્તા (ઈન્ટ્રાપર્સનલ ઈન્ટેલિજન્સ) - માનસિક પુખ્તતા ધરાવતા વકીલો, ચિંતકો, દાર્શનિકો, કોઉન્સેલરો વગેરે પોતાના મનોભાવો-વિચારો-વૃત્તિઓને સારી રીતે વશમાં રાખી શકે છે અને બીજા મુંઝાયેલાઓને ય તે બ્રાબતે માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

૫. આ એમ.આઈ.થીયરીને કારણે શાળાઓની શૈક્ષણિક પદ્ધતિમાં

પરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું છે, ખાસ કરીને અમેરિકામાં. તે તે વિદ્યાર્થી કઈ બુધ્ધિમત્તા ધરાવે છે તે જાણી તેને અનુકૂળ પરિસ્થિતિથી વાત તેને સમજાવવાનો અભ્યાસક્રમ અપનાવાય છે. કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ, નોકરિયાતો અને આવસાયિકો પોતાનામાં સહલી બુધ્ધિમત્તાને પિછાણી તેને અનુકૂળ ક્ષેત્ર પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. (આપણે ત્યાંની પ્રાચીન ગુરુકુળ પરિસ્થિતિમાં પણ આ સર્વ પ્રકારની બુધ્ધિમત્તા આરસી લેવાતી હતી, જેમ કે જ્ઞાત્રિય શસ્ત્રવિદ્યા પણ શીખતા. વધુ જિજ્ઞાસા માટે શ્રીભાગવતના દશમસ્કન્ધના રાજસપ્રકરણમાં ભગવાન ગુરુ સાંદીપનિને ત્યાં ચોસઠ વિદ્યા શીખ્યા તના શ્રીસુબ્રાહ્મિનીજી જોવાલાયક છે.)

૬. ડૉ. ગાર્ડનરના મતે હજી આ ક્ષેત્ર વિચાર માટે ખૂલું છે. બુધ્ધિમત્તાના પ્રકાર આદથી અધિક લોઈ શક છે. અથવા બ્રીજ શબ્દોમાં તેમની સરહદો વિસ્તરી કે સંકોચાઈ શક છે. સન ૨૦૦૩માં આ થીયરીને ૨૦ વર્ષ થતાં લખેલ લખમાં તેઓએ વધુ સંશયન આવશ્યક હોવાનું અને પાત્ર ય તેમાં સક્રિય હોવાનું જાણાવ્યું છે. (આપણે ત્યાંના પ્રથિચરીઓને આ પર્યોસ વર્ષે જુની થીયરી ખબરે ય હશે કે?)

૭. સન ૧૯૯૪માં ડૉ. ડનિયલ ગોલમાન "ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ" પુસ્તક લખી એક વૈશ્વિક આંદોલન આરંભ્યું. આ પુસ્તકની ૩૦ ભાષામાં ૫૦ લાખ પ્રતો વેચાઈ ચૂકી છે. આજ અમેરિકન એક્સપ્રેસ, એવોન, થેલ, યુનિલીવર, નસલે, ફાઈઝર, લોકહીડ, હીલ્ડન, પ્રોઈંગ, મોટોરોલા, જોન્સન એન્ડ જોન્સન જેવી મહાકાય કંપનીઓ તેમના કર્મચારીઓને ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સનું પ્રશિક્ષણ આપી કામગીરી સુધારી વધુ નફો રજો છે. ખાસ કરીને નવનૃવનો વિકાસ, વચાગવધારા અને નોકરી છોડી જતા કર્મચારીઓની સંખ્યામાં ઘટાડા એ ત્રણ ય માં તેનાથી ખાસ્સો ફરક જાણાય છે. આ માટે પારંપરિક આઈ.ક્યુ. કામ નથી આવતી. કર્મચારીઓ ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ વધવાને પ્રતાપે કંપનીના કામસંબંધી તેમ જ અંગત જીવનસંબંધી વધુ સારા નિર્ણયો લઈ શક છે. મેનેજરો પોતાના હાથ નીચેના માણસોને પ્રોત્સાહિત, આત્મવિશ્વાસસભર અને સંકલ્પબંધ કરી તથા તેમની સંભાળ લઈ સારા પરિણામો મેળવી શક છે. અંગત જીંદગીમાં કર્મચારીઓ ખુશ અને સ્વસ્થ રહે છે, સન્તુષ્ટ રહે છે. આ સિક્કાની એક બાજુ છે.

૮. સિક્કાની બીજી બાજુ આ છે. ડૉ. ગોલમાનના મતે આ આંદોલનના કારણે વિશ્વભરના લોકોમાં સહાનુભૂતિનો વિકાસ થશે અને ગરીબી, ભૂખમરો, રોગચાળો, હોનારતો, યુધ્ધો વગેરેનો વૈશ્વિક સ્તરે મુકાબલો થઈ શકશે. લોકો પોતાના વૈયક્તિક લાભ અને હિતોની ઉપર જઈને પણ વિચાર અને આચરણ કરી શકવા સક્ષમ થશે.

છતા સાતેક વર્ષમાં કેટલીક ઘટનાઓએ વિશ્વભરમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો છે—

(ક) ૯/૧૧ વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટરના આતંકવાદી હુમલાખોર પાઈલટોને અમેરિકામાં ૧૦૦૦ કલાકથી વધુ સમય વિમાનચાલનની તાલીમ મળી હતી. તે દરમ્યાન મસમોટા વિમાનોનું નિયંત્રણ તો તેઓને આવડી ગયું પણ પોતાના મનનું નિયંત્રણ કરવા ખાબતે તેમાં તેઓને એક કલાક પણ તાલીમ નહોતી અપાઈ. પરિણામે બદલો લેવાની ભાવના માથા પર સવાર થઈ ગઈ ને મોતનો ડર પણ તેમને ન રોકી શક્યો. આવી સુસાઈડ બ્રામ્બિંગની ઘટનાઓની હવે કોઈ નવાઈ નથી રહી.

(ખ) ઈરાકની અશુ ગરીબ અને અન્ય જગ્યામાં અમેરિકન સૈનિકોએ દોષી/નિર્દોષ કેદીઓ પર સૃષ્ટિવિરુદ્ધના કૃત્યો સહિતના અમાનુષી અત્યાચાર ગુજાર્યા તેની વીડિયો ક્લિપિંગ્સ જગતભરમાં દર્શાવાઈ. તેમાં મેજર સ્તરના લશ્કરી અધિકારીઓ પણ સામેલ હતા. બ્રિટિશરોને એવો ફોકો હતો કે અમારું શિસ્તબંધ લશ્કર આ અમેરિકનો જેવું અસંસ્કૃત નથી, પણ તેમની મહિલા સાર્જન્ટ બીજી જગ્યામાં આવા જ કૃત્યો કરતા ઝડપાઈ! આવી વતીચૂક જીનિવા કન્વેન્શનની માર્ગદર્શક આચારસંહિતાનો સાવ જ ભંગ છે. આ દરેક લશ્કરી પદાધિકારીન પણ ૧૦,૦૦૦ કલાક જેટલું પ્રશિક્ષણ અપાયેલ; પણ તેમાં શસ્ત્ર ચલાવતા જ શીખવ્યું હશે, મનને ચલાવતા નહીં. આજે ય ઈરાક સહિતના વિશ્વના અનેક દેશોમાં દમનનો કોરડો વેંચાતો જ રહે છે. સૈનિકો અને આતંકવાદીઓ વચ્ચે ક્યારેક માત્ર ગાળવેશનો જ ફરક રહી જાય છે.

(ગ) વર્ષ ૨૦૦૬માં વર્લ્ડ કપ ફૂટબોલની ફાઈનલ ફ્રાન્સના ઝીનેદીન ઝીદાનની કારકીર્દીની અંતિમ મેચ હતી, કેમકે ત્યારના આ સર્વોચ્ચતમ ખેલાડી સ્પર્ધા પૂર્વે જ પાતાની નિવૃત્તિની યોજના ઘોષિત કરી ચૂક્યા હતા. મેચ દરમ્યાન ઈટાલીના એક ખેલાડીની અભદ્ર ટિપ્પાગીથી ઉશ્કેરાઈ જઈ ત્રણે તે ખેલાડીને છાતીમાં માથું અઢાળી જમીન પર પાડી દીધો. પરિણામે ઝીદાનને રોકાઈ પ્રતાવી મેદાન બહાર કઢાયો અને ઈટાલી જીતી ગયું. ફ્રાન્સને વર્લ્ડકપ જીતાડી યાદગાર નિવૃત્તિ લેવાની યોજના જ્ઞાત્રિક ઉશ્કેરાટને કારણે યુગમાં મળી ને એક આજીવન ન ભલાય તરું દુઃસ્વપ્ન પ્રતીત રહી ગઈ ઝીદાન માટે. તે સિવાય ક્રિકેટરો, જર્મન્ટ, વેઈટલિફ્ટરો, મુક્કાબાજો, તરવેયા, ટેનિસના ખેલાડીઓ વગેરે દમનવીરો મચક્રિક્સેંગ અને ડ્રગ્સ લેવાના ચક્રરમાં છાશવારે છાપ ચઢે છે. આમાં જીતવા કે કમાવાની તાણ ખેલદિલી પર હાવી થતી જાણાય છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અન્યોની આત્મહત્યામાં વધારા પણ એક ચિંતાજનક વલાણ છે. (તેથી જ તાજેતરમાં વર્લ્ડ વચ

ઓર્ગનાઈઝેશનના માર્ગદર્શન હેઠળ ભારતીય માધ્યમિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં “લાઈફ સ્કીલ્સ એજ્યુકેશન” નામે તાગુ અને ઉશ્કેરાટ પર કાબૂ મેળવવાની ક્ષમતા કેળવવાનો અભ્યાસ સમાવિષ્ટ કરાયેલ છે.)

૯. શું છે આ ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ? એમ.આઈ.ધીયરીના આધારે તો તે સામાજિક અને વૈયક્તિક બુદ્ધિમત્તાનું મિશ્રણ છે. પાગુ તેને વધુ વિસ્તારથી સમજવી રહી. તે માટે પ્રથમ ઈમોશન્સને સમજવા રહ્યા. ઈમોશન એટલે અભિવ્યક્ત થતા મનોભાવ/લાગણી. તે અભિવ્યક્ત મુખમુદ્રાઓ, હૃદયના તેજ ધબકારા, રુદન કે ચહેરાને હાથથી ઢાંકી દેવો — જેવા અનેકરૂપે હોઈ શકે છે. આ મનોભાવો હર્ષ, ક્રોધ, ભય, નિરાશા, આશ્ચર્ય, સહાનુભૂતિ વગેરે હોઈ શકે છે. આ મનોભાવો કે મનની અવસ્થાઓ આપમેળે ક્ષણભરમાં ઉભરી આવે છે; તેના માટે સભાન પ્રયાસની જરૂર નથી પડતી. પ્રાણીઓ પાગુ તેમના મનોભાવો અભિવ્યક્ત કરે છે જ, જેમ કે વસંતને વધાવતા કુહૂકતી કોયલ કે વર્ષાને વધાવતા ટહુકતો મોર.

૧૦. આપણે ત્યાં નાટ્યશાસ્ત્રમાં મનોભાવોની અભિવ્યક્તિઓને અનુભાવ તરીકે ઓળખાવાય છે. દરેક મનોભાવને કઈ મુખમુદ્રા કે ચેષ્ટા દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવા તે બતાવેલ છે દા.ત. લજ્જા. પાગુ દરેક એટલો કે નાટકોમાં અભિનેતા સભાન પ્રયાસથી તે તે અભિવ્યક્ત કરી મનોભાવ જાગાવે છે. વિવિધ સંસ્કૃતિમાં એક જ મનોભાવની અભિવ્યક્તિ નોખી નોખી હોય છે. જે કે અપવાદરૂપે કોઈક મનોભાવોની અભિવ્યક્તિ વિશ્વભરમાં સમાન પાગુ હોય છે— લજ્જાથી ચહેરો ગરમ અને લાલ થવો, ક્રોધ અને ભયથી હૃદયના ધબકારા વધવા, હર્ષથી છાતીમાં હળવાશ અનુભવાવી, નિરાશા થતાં ગળું ડુંધાવું, કામના થતાં ગળું સૂકાવું.

૧૧. વિજ્ઞાનીઓના મતે આ મનોભાવોની અભિવ્યક્તિ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં પ્રાણીઓમાં જીવિષ્ટાના ભાગરૂપે પ્રકટ થઈ છે. કારણકે સાથ ધનિષ્ટતાથી સંકળાયેલા હોય છે. દા.ત. નાકથી કોઈક વિશિષ્ટ સુગંધ દર્શવું જ્ઞાન થતાં જ પ્રાણીઓ કોઈક મનોભાવ અભિવ્યક્ત કરી દે છે અને તેની પાસે કે તેનાથી દૂર જવા સક્રિય થઈ જાય છે. આમ દરેક નિર્ગુણ લેવામાં મનોભાવ વધતે ઓછે અંશે ભાગ ભજવે છે.

સહ પાલનપુરીનો શેર છે—

હા કક્ત બુદ્ધિ તો દુનિયા દૂર છે, નિષ્કર છે,
તે લાગણી હો તો બધું ય પ્રેમથી ભરપૂર છે!

જે કે દુનિયા દૂર અને નિષ્કર લાગવી એ ય એક જાતની લાગણી જ છે ને! અભિવ્યક્ત થતો મનોભાવ ભૂતકાળના ખટામીઠા અનુભવોની યાદરૂપે પાગુ હોઈ શકે છે અને જન્મજાત આનુવાંશિક ગુણધર્મ પાગુ હોઈ શકે છે.

૧૨. અભિવ્યક્ત મનોભાવો ખરેખર શું છે અને કેટલા છે તે બાબત કોઈ સર્વસંમતિ નથી આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારકોમાં. કોઈ તેના પ્રાથમિક અને માધ્યમિક— પ્રાયમરી અને સેકન્ડરી— એવા પાગુ પ્રભેદ કરે છે. કોઈ તેને મગજમાંના ન્યૂરોકેમિકલ્સના વિવિધ સંયોજનો માત્ર માને છે તો કોઈ મગજને મનોભાવોરૂપી સુગંધ-દર્શવું રહેકાગુ માને છે જ્યાં વિવિધ ગંધોપમ મનોભાવો પોતપોતાની તીવ્રતાવશાત અનુભવાતા અને લુપ્ત થતા રહે છે. (આપણે ત્યાં મનોભાવોનો વિચાર નીરસ વિજ્ઞાનના અંતર્ગત ન કરી રસશાસ્ત્ર કે નાટ્યશાસ્ત્રમાં સ્થાયિભાવસ્થાનીય ૯ થી ૧૧ રસ અને તેના અનુરૂપ કે વિરોધી સંચારીભાવો તથા અનુભાવો આદિના વિસ્તાર તરીકે કરાયેલ છે.)

૧૩. મનોભાવો સભાનપ્રયાસપૂર્વકના ન હોવાથી તેમાં એક અનિષ્ચિતતા હંમેશા સંકળાયેલી હોય છે. દા.ત. કોઈ ઢાંસીને મસાલા ભરેલી હિન્દી ફિલ્મ હીટ થશે જ તેમ છાતી ઢાંકીને કોઈ કહી ન શકે. પરાણીને પચીસ વરસ સાથે રહેવા છતાં ય ઓ-પુરુષ ક્યારેક સાર્થક હોય છે કે પોતાનું એક કામ કે નિર્ગુણ કે પહેરવેશ તેમના જીવનસાથીને ગમશે કે નહીં.

૧૪. ઉત્કટ મનોભાવો માગુસને ઉશ્કેરીને અવિચારિત ડિલ્લા-બળાન્કારાદિ ક્રિયા કરવા મજબૂર કરે છે. પહેલાંના અકથાની પટાણી માટે કહેવાનું કે કોઈ માગુસ પર ગુસ્સો આવે તો પહેલા તેઓ તેને મારી નાખતા અને પછી વિચારતા કે ગુસ્સો કઈ વાત પર આવેલો; જે ઘાણીવાર સાવ મામૂલી હોય! આને સમજવતા ડા. ગોલમાન કહે છે કે સામાન્યરીતે ઈન્દ્રિયોના સંદેશ થેલામસ નામનો મગજનો ભાગ કોર્ટેક્સને મોકલે છે, કોર્ટેક્સ તેનું વિશ્લેષણ કરી એમિગ્ડલાને મનોભાવ અને ક્રિયા પ્રકટ કરવા યથાયોગ્ય આદેશ આપે છે. પાગુ કટોકટીમાં થેલામસ કોર્ટેક્સને બાજુએ મૂકી સીધો જ એમિગ્ડલાને સંદેશ પહોંચાડે છે; જે તેના ભૂતકાળના સંઘર્ષેલ ક્રિયાકલાપો પેકી અક્ત પ્રકટ કરી દે છે. આમાં ક્યારેક જીવ બચી જાય તો ક્યારેક જઈ પાગુ શકે છે; જેમ કે ટ્રેનના ડબ્બામાં આગ લાગતાં જ ઘાગુ ચાલુ ટ્રેનમાંથી ફૂટી પડે છે.

૧૫. આવા “એમિગ્ડલાના અપહરણ”ને ઈમોશનલી સક્ષમ માગુસ રોકી શકે છે. ત્રાણથી છ સેકન્ડ માટે ઉશ્કેરાટને કાબૂમાં રાખી લો તો આપમેળે તે ઓસરી જાય છે. આ છે ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ

અર્થાત્ મનાભાવસંબંધી બુદ્ધિમત્તા. તે હવે ઈમાશનસંધી પાછા ઈમાશનલ ઈન્ટેલિજન્સ પર આવીએ.

છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી ખાસ કરીને અમેરિકામાં આ એક અગત્યનો સંશોધનનો વિષય બની રહેલ છે. આજની તારીખમાં કુલ અંદાજ પાંચ લાખ પાના ભરીને માહિતી વિવિધ વેબસાઈટો ઉપર આ વિષયમાં ઉપલબ્ધ છે! (જમાંના સોએક પાનાં મેં વાંચેલ છે). આમાં એક નવતર વિચારબીજ એ છે કે પહેલા જે મનાતું હતું કે લાગણીઓ વિચારપ્રક્રિયા અને કામ કરવામાં અવરોધો ઊભા કરી અકાર્યતામાં ખલેલ પહોંચાડે છે તેને પ્રદલ એવી માન્યતા હવે પ્રચલિત થઈ છે કે લાગણીઓના હકારાત્મક = પોઝીટીવ રોલ છે. તે કામ કરવામાં, વિચાર કરવામાં કે અકાર્ય થવામાં નવું જોમ આપે છે. આઈ.ક્યૂ.ની માફક ઈમાશનલ ઈન્ટેલિજન્સનો સૂચકાંક ઈ.આઈ.ક્યૂ. કે ઈ.ક્યૂ. પ્રચલિત થયો છે.

૧૬. ઈમાશનલ ઈન્ટેલિજન્સસંબંધી હાલપર્યંત થયેલ સંશોધનોનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—

(ક) પીટર સાલાવી, જોન મજર, ડેવિડ કારુસા અને ડી. બાર્બોનના મતે ઈમાશનલ ઈન્ટેલિજન્સ અટલે ત્રણ ક્ષમતાઓનો સરવાળો— લાગણીઓનું અનુભવવાની ક્ષમતા, લાગણીઓને સમજવાની ક્ષમતા તથા વિચાર અને કામ કરવામાં બળ મળે તેવી પરિણામલક્ષી લાગણીઓ પેદા કરવાની ક્ષમતા. બીજા શબ્દોમાં આપણી જાત સાધના અને બીજાઓ સાધના સંબંધમાંથી પ્રાસ્તાહક પરિણામો મેળવવાની ક્ષમતા. અથવા તે પ્રવારના સંજોગો અને દબાણો સામે સફળતાપૂર્વક ટકી રહેવાની ક્ષમતા. (આન સમજવા “બોર્ડર” ફિલ્મમાં મેજરના પાત્રમાં સની ટેડેલને તેના સંવાદો અને ખાડી લેન્ગ્વેજ ખાલનો સાંભળવા-નિહાળવા સહો.) આ એક બુદ્ધિમત્તાથી વિલક્ષણ ક્ષમતા છે. ઓછી આઈ.ક્યૂ.વાળા કે અભાગ માણસ પણ વધુ ઈમાશનલ ઈન્ટેલિજન્સ ધરાવી શકે છે. જે કે તે બુદ્ધિમત્તાની વિરોધી ક્ષમતા નથી કે મગજ પર દબાવના વિજયની દ્યોતક પણ નથી. તે તે લાગણીઓના વિકાસ અને જ્ઞાનતર બુદ્ધિમત્તાના વિકાસના સંગમ છે. તેનો સંબંધ માનવીના મગજ સાથે જ છે; કેમકે લાગણીઓને અનુભવવાના કેન્દ્રો મગજમાં રહેલા હોય છે.

(૧૫) જે કે ૩૦-૩૦ ટકા કે ૫૦-૫૦ ટકા કે ૩૦-૩૦ ટકા અથવા વિવિધ મનો પ્રવર્તે છે, પરંતુ પ્રાયઃ દરેક માનસશાસ્ત્રી ઈ.ક્યૂ.ના વિકાસમાં નેચર અને નર્ચર કે જિનેટિક અને એનવાયરમેન્ટ અર્થાત્ બીજામાવ અને સંજોગો બંનેને જવાબદાર લેખે છે. તે પૈકી બીજાભાવ અપરિવર્તનશીલ હોવા છતાં સંજોગો પર કાબૂ મેળવીને થોડાંધાગે અંશે ઈ.ક્યૂ. વધારી

શકાય છે એ ખાખત નિર્વિવાદ છે.

(૧૬) ડેનિયલ ગાલમાન કહે છે કે લાગણીઓના અનિયંત્રિત ઉભરાઓ આવવાથી વિચારોમાં કે કામમાં ખાધા આવે છે. તેથી લાગણીઓના ઉભરાઓને કારણે ઘણી ન જતાં તેમનો લાભ લઈ શકવા એક પડકાર છે. ખાડી દરેક લાગણીનો એક વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવાની સજ્જતા સાથે સીધા સંબંધ હોય છે. જેમ કે પ્રસન્નતાની લાગણી શરીરમાં નવી કાર્યશક્તિનો સંચાર કરે છે. કોઈ વાધામાં ક્ષતપ્રવાહ વધારી મુકે છે જ્યો તે તરત ઉપડી જાય. ભય બાળકને રડવા કે ઊંઘી જવા પ્રેરવાની તે માંદાઓમાં નાસી છૂટાય તે માટે પણ તરફ રક્તપ્રવાહ વધારી દેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. કામવાસનાચક્ષુ ઉત્તેજિત વ્યક્તિ સ્થિર નથી બસી શકતો. જે આવા સંબંધ ન હોય તેો ક્યારેક જનથી વાધ ધારાનો વારો આવે. બાળક ભયનું માર્યું રડવા ન મંડે તેો આસપાસ કે દૂર રહેલા વ્યક્તિ વાલીઓ તેના તરફ ધ્યાન ન આપે અને પશુ કે આજ કે અજાણ્યા માણસ જવા ભયના કારણ તેને ઘસી લે. જે બાળકોમાં આવી ક્રિયાઓ તાત્કાલિક પ્રતિભાવ આપવાની ક્ષમતા નથી હોતી તે વધારે આફતાના ભાગ બને છે અને ક્યારેક તેના વાલીઓને ખબર પડે ત્યારે મોટું થઈ ચૂક્યું હોય છે.

(૧૭) માર્સેલ ઓલિયાસ અને સ્ટીવન ટ્રાબિઆસના મતે અસ્વસ્થ કરી મુકતી લાગણીઓ અથવા નિર્દેશ કરે છે કે તેમને કાર્ટિકની સાથે કોઈકે સમસ્યા છે. જેમ કે બાળકને શાળાએ જવાને વખતે જ પેટ કે માથામાં અચની રોજ થવા માંડતી હોય કે હામવર્ક હાથમાં લેતા જ સુસ્તી આવવા લાગતી હોય તેો તેનું તારણ એ કે શાળા કે હામવર્કમાં તેને કોઈ તકલીફ છે. તેથી આ પરિપ્રક્યમાં (૧) લાગણીઓને સમજ (૨) તેની કારણભૂત સમસ્યાનું આગળી (૩) તેના વિવિધ ઉકેલાના પરિણામોને વિચારી (૪) તે પૈકીના એક પસંદ કરી (૫) તેને અમલમાં મુકી (૬) ધારેલા લક્ષ્ય તરફ ગતિ થઈ રહી છે કે નહીં તે સમયાંતરે ચકાસના રહેવાથી સમસ્યામાંથી ખડારે આવી શકાય છે.

(૧૮) ઓમર્સ્ટરના મતે મનોબળ એક સ્ત્રાયું જેવું હોય છે; તેને વાપરતા રહેવાથી તે મજબૂત થાય છે. ક્વાસ રોકવો, એક પણ પર ઊભા રહેવું, અકવાર ભોજન ન કરવું જેવી નાની નાની કાબૂમાં રહે તેવી ખાખતાથી શરૂઆત કરી ધીરે ધીરે આગળ વધી શકાય છે.

(૧૯) સ્કીનરના મતે જીવનમાં જે વર્તનનું નવાજવામાં આવે તે વર્તન દૃઢ થાય છે અને ઈ.ક્યૂ. વધારે છે. અકાંતમાં ભાગતા બાળક સામે એક ખુલ્લી ચોકલેટ રાખી તેને કહેવામાં આવે કે તું આ નહીં

ખાય તો તેને બે ચોકલેટ મળશે; તો ધીરે ધીરે બે ચોકલેટ મેળવી મેળવીને બાબક ખાવાનું જોતાં જ તેના પર તૂટી પડવાની વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી લે છે.

૧૭. હવે સમર્પણરીતિમાં આ સારાંશને સમાંતર ઉપદેશ ઉલટા ક્રમથી જોઈએ.

(છ) “આહારશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધિઃ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ” “ત્વચ્ચુપભુક્તસ્ર-ગ્ગન્ય-વાતોઽલંકારારચિતમ્ ઉચ્છિદ્ધભોજિનો દાસાઃ તવ માયાં જયમહિ” જેવા શાસ્ત્રવચનો તેમ જ “ગંગાત્વં સર્વદોષાણાં ગુણદોષાદિવાર્ગના ગંગાત્વં ન નિરૂપ્યા સ્યાત” આચાર્યવચનો દ્વારા સમર્પણરીતિ વખાણાયેલ છે. તો સામે “વિષયાકાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ” “ભુજન્તિ તે ત્વથં પાપં યે પચન્ત્યાત્મકારાણાત” જેવા નિન્દાવચનો અસમર્પિતભક્ષણ માટે પાણ છે જ. શાણો માણસ આટલામાં સમજી જાય કે સમર્પણ કરવામાં હિત જ છે.

(ચ) મનોબળને નાની નાની બ્રાબતોમાં વાપરતા રહેવાથી તે વધે છે તે તો સમર્પણરીતિનું હાર્દ છે. દરેક ખાદ્યસામગ્રી કે વસ્ત્રાદિને જોતાં જ તે પોતાના ઉપભોગ માટે નથી પાણ પ્રભુને અંગીકાર કરાવવા છે અને ત્યારબાદ તેવી સમર્પિત વસ્તુ જ પોતાને માટે યોગ્ય છે તેવી મનોવૃત્તિ કે સંસ્કાર નિયમિત સમર્પણ કરવાથી જ પેદા થાય છે. તેથી બ્રહ્મસંબંધ થઈ જતાં જ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા તેવી પ્રમાદવૃત્તિ ન સેવતાં વસ્ત્રપ્રજ્જાલનાદિ નાની નાની સેવાસંબંધી ક્રિયાઓ પાણ રોજબરોજ જાતે જ કરવાનો આગ્રહ રાખવો એમ શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. પાવનકારી ગંગાના પ્રવાહમાં એક ડૂબકી મારી બાકીનું જીવન પાપ કર્યા કરવામાં બુધ્ધિમત્તા છે કે નિયમિત ડૂબકી મારતા રહેવામાં? તે સિવાય “યસ્ય વા ભગવત્કાર્ય યદા સ્પષ્ટં ન દશ્યતે તદા વિનિગ્રહઃ તસ્ય કર્તવ્યઃ” એવી નિયમિત ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરતા રહેવાની આજ્ઞા પાણ શ્રીઆચાર્યચરણ આપે છે.

(ઘ), (ખ) ભક્તિમાર્ગિય જીવનને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી લાગણીઓને સમજી તેની સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાને જાણી તેને નિવૃત્ત કરવાના ઉપાયોને અનુસરી લાગણીઓ પર કાબૂ મેળવવાનો ઉપદેશ વિસ્તારથી આચાર્યવચનોમાં ઉપલબ્ધ છે. આગળ તેનો વિચાર કરીશું.

(ગ) સેવાસંબંધી ક્રિયાઓ સાથે કઈ લાગણીઓને કેવી રીતે વાગી લેવી એ વાત શ્રીઆચાર્યચરણ ડગલે ને પગલે સમજાવે છે. શ્રીકાકોરજીને શૃંગાર આપતી ઘડીએ “અલંકુર્વાતિ સપ્રેમ... સપ્રેમ ઈતિ અનુકેગાર્થમ્” કહી શ્રીઆચાર્યચરણ પ્રેમની લાગણી રાખવાનું કહે છે; પરંકેશન કે દેન્દ્યનની નહીં. સેવામાં અપરાધ ન પડે કે શ્રીકાકોરજીની અવજ્ઞા ન થઈ જાય તે માટે ભયસંયુત થઈને સેવા કરવાનું અનેક ઠંકાણે

વાર્તાસાહિત્ય આદિમાં કહેવાયું છે. આરોગાવવાની સામગ્રી સિધ્ધ કરતી વખતે સાવધાનતા રાખવાનું કહેલ છે. શ્રીકાકોરજીસંબંધી જગાવવાથી લઈને પોદાડવા સુધીની દરેક ક્રિયામાં કીર્તનો દ્વારા વ્રજભક્તોની લાગણીઓ વાગી લેવામાં આવી છે, જેનું ભાવન અને જાન આપણે પાણ કરવાનું રહે છે. તે સિવાયની અન્ય ક્રિયાઓમાં લાગણીઓને વાગવાના એક પ્રયાસ તરીકે શ્રીહરિરાયચરણ મધ્યમકોટિની ભાવનાઓ કરવાનું ઉપદેશ છે. દા.ત. બુહારી કરતાં નિજમંદિરની રજ ભેગી પોતાના મનમાંથી રાજસભાવોની નિવૃત્તિ થાય તેવી ભાવનાથી નવરત્નસંઘનો પાઠ કરવો. સેવામાં અનવસર કરતી ઘડીએ આશ્રય, દીનતા, વેરાગ્ય, માહાત્મ્ય આદિના પદોનું જાન અનવસરોચિત દાસત્વની લાગણીઓને ઉદ્ભુધ કરી અવસરોચિત વ્રજભક્તોના ઉત્કટ ભાવોની ભાવનાની લાગણીને વડી કરે છે, વધાવી લે છે. આ અવસર-અનવસરના ચક્રમાં એક મધ્યવર્તી ભાવ આત્મનિવેદનનો અવિચ્છિન્ન રાખવો અપેક્ષિત છે; “નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ”. આ સર્વે સારથિ જેવી લાગણીઓની વચ્ચે રથિની લાગણી ઉત્કંઠાની છે. આનંદ આવે તેવા પ્રભુસુખાર્થે અવિકૃત મનોરથો કરતા રહેવા. વર્ષ દરમ્યાન ઋતુ તથા પર્વો અનુસાર તેમ જ સ્વરુચિ મુજબ યથાસીકર્ય નિત્યનિયમથી વિશેષ કાંઈ હનીમૂન મૂડમાં કે નવપરિગિતો જેવા મૂડમાં ભગવદર્થ સામગ્રી સજવટ આદિ સિધ્ધ કરવા. પ્રભુ તરફથી તેવી ઉત્કંઠાના પ્રતિભાવની ઉત્કંઠા પાણ રાખવી — “ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વથાં વ્રજવાસિનાં યત્સુખં સમભૂત તન્મે ભગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ!”

(ક) પુષ્ટિનો બ્રીજભાવ હોવો એ સમર્પણરીતિને અનુસરવા અનિવાર્ય છે. “તસ્ય સર્વમશક્યં સ્યાત માર્ગેઽસ્મિન્ સુતરામપિ, કૃપાયુક્તસ્ય તુ યથા સિધ્યત સાધનમુચ્યતે... કૃપાપરિજ્ઞાનં તુ માર્ગેઽનુચ્યા અનુમોયતે” એવી સ્પષ્ટતા શ્રીઆચાર્યચરણ સર્વનિર્ગયનિબ્રત્યમાં કરે છે. પુષ્ટિજીવ જમે તેવા કપરા સંજોગોને ય પહોંચી વળી ભજન કરી શકે છે. સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ એ વાતનો સાક્ષી છે કે અનુયાયીઓ કેવી વિકટ પરિસ્થિતિઓમાંથી પાર ઉતર્યા છે.

૧૭. હવે અંતમાં દષ્ટાન્ત. સમર્પણની પ્રક્રિયાથી જેમનું ઈ.ક્યૂ. વધું હોય તેવા અનેક દષ્ટાન્તો વાર્તાસાહિત્યમાં મળે છે. વિસ્તારભયે અહીં બે જ ભગવદીયોનો ઉલ્લેખ કરીશ. કનીજના સેઠ દામોદરદાસ સંભરવાલા ઘોડાઓ ખરીદતા અને ઘોડા પર સવારી કરી કામે જતા. પાણ સેવાર્થ જલ ભરવા રોજ જાતે પગપાળા ગાગર લઈને જતા. તેમના સસરાને તેમાં નાનમ લાગતા તેવું ન કરવા અને નોકરોથી કરાવવા તેમને જાણાયું. તો બ્રીજ દિવસ દામોદરદાસ સાથે પત્નીને લઈને બે ગાગર જલ ભરવા નોકળ્યા; સસરા આવીને પગે પડ્યા

ને માઢી માંગી. કાશીના સંઠ પુરુષોત્તમદાસ ક્ષત્રી કરોડપતિ હતા અને શ્રીઆચાર્યચરણે તેમને નામદીક્ષા આપવાનો અધિકાર આપ્યો હતો તો ય તેમનામાં અભિમાન લેશમાત્ર નહાતું. રાત્રે સત્સંગ કરવા જાને ચાલીને બીજા વૈષ્ણવને ઘેર જતા. શ્રીમંદાર મંચુસુદનજીના લોભાવ્યા તે લોભાતા નહીં ને માહાદેવજીની પુરીમાં રહે ય તમનાથી અંજતા નહીં તો કાળભૈરવથી ય ડરતા નહીં. ગાયના તખલા ય તેઓ જાને સાફ કરતા ને તેવા વેરે રાજાને મળતાં ય તેમને સંકોચ ન થતા. વૃંધાવસ્થામાં તરુણ જેવા જામથી નાનીમાંટી સેવા સપરિવાર કરતા. ઉત્તમ સામગ્રી જાતાં જ આરંભલી તીર્થયાત્રા ય પડતી મુકી શ્રીકાકારજીને આરોગાવવાની ઉત્કટ ઈચ્છા તેમને થઈ આવતી અને તેનો પ્રસાદ પહેલા વૈષ્ણવોને આગ્રહપૂર્વક લેવડાવી પછી પોતે લતા.

આમ સંક્ષેપમાં આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંદર્ભમાં સમર્પણરીતિ કુલ્લી ઢીટ છે. તેને આઠ પેઢી એક કે અનેક બુધ્ધિમત્તા ધરાવનાર અનુસરી શકે છે. તેમાં લાગણીઓને વાગી લેવાની તથા તમના પર કાબૂ મેળવવાની ક્ષમતા કળવવાનો ઝીણવટભર્યો વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ છે; જેના પાઈલટો કે સૈનિકો કે ખેલાડીઓના પ્રશિક્ષણ જેવા આધુનિક અભ્યાસક્રમમાં સદંતર અભાવ છે. જે કે સમર્પણરીતિ યો.શ્રીકૃષ્ણજીવનજી મહારાજશ્રીના શબ્દોમાં “સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક છે પણ સાર્વજનિક નથી”.

૩. ભારતીય સંદર્ભ

ત્રિવિધમાર્ગાધિકાર

એક અર્થી જાપક માન્યતા બદ્ધરાદાપૂર્વક પ્રવર્તવાઈ શકેલ છે કે જ્ઞાનમાર્ગ બુધ્ધિજીવીઓ (બહુ આઈ.ક્યુ.વાળા) માટે છે, કર્મમાર્ગ કર્મકે (બહુ ચાલીશન ક્રોગન્ટ - વી.ક્યુ. વાળા) માટે છે જ્યારે કે ભક્તિમાર્ગ તે બ વગરના ડોબા અને આગસુઓ માટે છે.

જે કે આ માર્ગોના ઉપદેશ કરનારા શાસ્ત્રો અને તે તે માર્ગોપર ચાલનારા સાધકોની જીવનકથનોઆ જાતાં તેવું જરા ય નથી લાગતું. ઉલટાના શ્રીઆચાર્યચરણ તો શાસ્ત્રાર્થનિર્ણયમાં આજ્ઞા કરે છે કે કાઈ જાજ્ઞાભ્યાસપરાયાણ વિજ્ઞાને કે શાસ્ત્રવિદિત કર્મપરાયાણ સાધક જ કૃપાળભજન નથી કરતા તો એ તેના મહામાર અને જાને સાથ છેતરપિંટી છે; તેની નિયતિમાં જન્મમરણના ઢરા જ લાપાપેલ છે.

ઈતિવાસ જાઈએ તો ભક્તિમાર્ગનિયાયીઓમાં રાજા, દીવાન, વિદ્વાન, કવિ, સૈનિક કે ચાર પણ દષ્ટિગાચર થાય છે. સુરદાસજીની પ્રતિભા છે રશિયન સહિત વિશ્વખરના સંશોધકોને પી.એચ.ડી. કરવા પ્રેરી મુકી છે. ભારતમાર્તણ શ્રીજહ્નલાજી શતાવયાની હતા. ભારતેન્દુ બાબુ વસ્તિચન્દ્ર ભારતમાં આધુનિક પત્રકારત્વ તમ જ નાટકાના પ્રવર્તક, સ્વદેશી યગવગના પ્રાગતા વગેરે બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતા. તથી આવી બિનપાયદાર માન્યતાને ખેંખરી શાસ્ત્રના આધાર સમજવાના પ્રયાસ કરીએ.

“નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગે કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્, ન નિર્વિણ્ણાં નાતિસક્તો ભક્તિયોગસ્તુ સિદ્ધિદઃ”. શ્રીભાગવતના આ શ્લોકોનુસાર બુધ્ધિમત્તા કે કર્મકતા કારણ કયા માર્ગને અનુસરતા લાયક છે તે ઢરાવવાના માપદંડ નથી. આધુનિક પરિભાષા પ્રમાણ ઈ.ક્યુ. માપદંડ છે અધિકારિતાના. જ્ઞાનમાર્ગ સંસારથી વિરક્ત લોચ તેઓ માટે છે. કર્મમાર્ગ આલોક-પરલાકની કામનાવાળા માટે છે. ભક્તિમાર્ગ આ બ ધ્રુવોની વચ્ચે જીવતા કેટલેક અંશ વિરક્ત તો કેટલેક અંશે સંસારાનુરક્ત સાધકો માટે છે.

અધિકારત્રૈવિધ્યનું બીજા મનસ્વિતા / લાગણીશીલતા

આવું કેમ? “મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્યમાજ્ઞયો”. બુધ્ધિમત્તા ક્રતાં ય લાગણીશીલતા આપાજાને સવળે કે અવળે પાટ થદાવવામાં અજાન્યનો ભાગ ભજવે છે. લાગણીઓનો દોરવાયો માર્ગસ આત્મધાતી ને જનસમુદયાતી આતંકરાદી હુમલા કરતાં ય નથી ખચકાતા. બુધ્ધિ તેમાં ક્રકને બદલે અકસલદરનું કામ કરી હુમલાને સુઆયોજિત કાતિલ બનાવી દ છે.

આવું જ કર્મકતાનું છે. અર્જુનને ધયેલ વિપાદ તેના ઈ.ક્યુ.ને અનુલક્ષીને છે; બુધ્ધિમત્તા કે કર્મકતાને કારણ નહીં. દુયોધનના પ્રસિધ્ધ

ઉદ્ગાર “જનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ જનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિઃ” લાગણીશીલતા આગળ બુદ્ધિમત્તા અને કર્મક્રમની હારના સ્વીકારની જ જાહેરાત છે. લોકસભા કે વિધાનસભામાં સક્રિય સભાસદો સ્વીકારના વારંવારના આદેશોને ગણકાર્યા વિના શિસ્તને નેવે મૂકી નારાબ્રાજ્ઞથી શરૂઆત કરી છૂટકા હાથની મારામારી પર આવી કામકાજ જ થંભાવી દે છે ને તેમને ટીંગાટોળી કરી બહાર કાઢવા પડે છે!

જૈનમતમાં તો જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયામાં જ એક “ઈહા”નો તબક્કો માનવામાં આવેલ છે, જેમાં ઈન્દ્રિયોદારા જ્ઞાન થતું હોય તે દરમ્યાન જ લાગણીઓ પોતાનો ફાળો વાગમાળ્યે નોંધાવી દે છે. તેઓ કહે છે કે નહીંતર તો એક જ ચોપડી માગસને પાઠ્યપદાર્થ અને ઊંચકને પાઠ્યપદાર્થ તરીકે કેવી રીતે અનુભવાય? અમેરિકાનો પેલેસ્ટાઈન, ઈરાન, ઈરાક, અફઘાનીસ્તાન, પાકિસ્તાન, ઈઝરાયલ, વગેરે પ્રત્યેનો દટ્ટિકોણ તેના સ્વાર્થથી રંગાયેલ વધુ અને વાસ્તવિક ઓછો છે.

તેથી જ આપણે વિવિધ ધર્મોના દૈનિક આચરણસંબંધી ઉપદેશોમાં કોઈ સામ્ય શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જાણાય છે કે સત્ય, અકોપ, નિષ્કપટતા, નિર્વ્યસનતા, સુચારિત્ય, વિશ્વસનીયતા, પવિત્રતા, પરીપકારકતા, સદાચાર, અપરિશ્રદ વગેરે સર્વાનુમતે વખાણાયેલ છે. કેમકે આ બધા ગુણો આપણી મનોવૃત્તિઓ પર લગામ રાખે છે. ધાર્મિક વ્યક્તિ મનોવૃત્તિઓ પર કાબૂ રાખી સાચું રસ્તું આગળ ધપતો રહે તો સાંસારિક જંગલો, કામનાઓ અને દુઃખોથી છૂટી શકે છે.

લાગણીશીલતા અને અહંતા-મમતા

લાગણીશીલતાને સમજવા અહંતા અને મમતાને સમજવા રહ્યા. આપણે આપણી જાતને જે રીતે વર્ણવીએ તે અહંતા (દા.ત. પીઠાધીશ) અને આપણા હોય તે રીતે જે જડ-ચેતન પદાર્થને વર્ણવીએ (દા.ત. મારી ભેટ, મારી સુષ્ટિ) તે મમતાની મનોવૃત્તિ છે. આ બંને વૃત્તિઓ અરુના દુગ્ધા જેવી સ્થિતિસ્થાપક હોઈ માગસ જીવનભર તેમાં ફેકે મારતા રહી તેને ફુલાવી શકે છે; કેમકે જીવનમાં ઉતાર-ચઢાવ કે જડ-ચેતન વસ્તુઓ-પરિચિતોની આવ-જા તો સતત થતી જ રહે છે. તકલીફ ત્યાં છે કે આ મનોવૃત્તિઓ ન પાતે સંપીને જર્બીને રહે છે ન માગસને રહેવા દે છે. પછી માગસ ક્યાંથી શાંતિચિત્તે વિચાર કરી સાચા નિર્ણય કરી શકે કે તેણે શું કરવું? ભ્રષ્ટાચારી અધિકારી, ચાહે સરકારી હોય કે મંદિરના, પોતાની સફાઈમાં પરિવારની પ્રગતિના મમતારૂપદ ધ્યેયને આગળ ધરી દે છે! તેથી આ બંને પર નિયંત્રણ હોવું જરૂરી છે.

અહંતા-મમતા અને ત્રિવિધ માર્ગો

જ્ઞાનમાર્ગ એવા વિરક્ત સાધકો માટે છે જેઓ મમતાને વશમાં રાખી શકે છે પણ અહંતા હજી ય જેમના કાબૂમાં નથી. કર્મમાર્ગ

એવા ઐહિક-પારલૌકિક કામનાવાળા સાધકો માટે છે જેમની અહંતા તો જાણે ઓગળી ગઈ છે પણ મમતા “ભડકે બળે છે.” તો ભક્તિમાર્ગ એવા સાધકો માટે છે જેઓ અહંતા-મમતા બંને ધરાવતા હોય. ત્રણ પૈકી કોઈએ પણ પોતાને ઊંચો માનવાની જરૂર નથી કેમકે ત્રણે ય દર્દી છે, સ્વસ્થ નથી. જેમ રોજ ભલે નોખા હોય; એકને કફનો પ્રકોપ હોય તો ત્રીજાને પિત્તનો તો ત્રીજાને વાયુનો; મૂળમાં દૂર કરવાનો છે પ્રકોપને, કફ કે પિત્ત કે વાયુને નહીં. અહંતા કે મમતાને નહીં, તેના અતિરક્તને.

અસ્વસ્થ અહંતા-મમતા કામ-કાંચ-લાભ-મોહ-મદ-મત્સરના રૂપે પ્રહાર આવે છે. શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે: “કામેન કર્મેનાશઃ સ્યાત્ કોપેન જ્ઞાનનાશનં, લાભેન ભક્તિનાશઃ સ્યાત્”. તેથી સાધકોએ આ અંદરના શત્રુઆથી સાવધ રહેવું જરૂરી છે. બકાસુસ્વયંના પ્રસંગમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે અસત્ય અને લાભની બે ચાંચ સદાનંદ શ્રીકૃપણના સત્ અને આનંદને પ્રસી લે છે. સર્વનિર્ગુણબ્રહ્મમાં શ્રીઆચાર્યચરણે આ કામાદિ ભાવો કેવી રીતે પનપ છે તેની વિશદ અને સૂક્ષ્મ છાણાવટ કરેલ છે; વિસ્તારભયે અહીં તે નથી લઈ રહ્યો.

જે કે અહંતા મમતા અને ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ સુપરિભાષિત શબ્દો છે તો ય સરળતાથી સમજવું હોય તો એક સમીકરણ એવું બનાવી શકાય કે જેની અહંતા-મમતા સ્વસ્થ હોય તેનામાં ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ વધુ. અહંતા-મમતાને સ્વસ્થ કરવાની દરેક માર્ગ પાસે પોતપોતાની રીતિ છે. પણ સંક્ષેપમાં સમજીએ તો તેમાં ય કોઈક સામ્ય છે. જેમ કે ભાવના કરવી એ ફક્ત ભક્તિમાર્ગમાં જ નથી. મૂળમાં તો તે કર્મમાર્ગમાં વધારે પ્રચલિત શબ્દ અને પ્રક્રિયા છે. દરેક યજ્ઞમાં ઉચ્ચારતા મન્ત્રોમાં તે તે ક્રિયા કરતી ઘડીએ કરવાની ભાવના કહેલ હોય છે, આપણે ત્યાંના કીર્તનોની માફક. જેમ કે યજ્ઞના અશ્વની લગામ પકડતી ઘડીએ “હું આ અમૃતની દોરી પકડી રહ્યો છું” એવો મન્ત્ર બોલતાં મનમાં તેવી ભાવના કરવાની હોય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ તેવા જ પ્રતીકાપાસનાદિ પ્રકારો છે. ભક્તિમાર્ગ તો ભાવપ્રધાન હોવાથી કંઈ કહેવાપાણું નથી. આવી ભાવનાઓ કરવાથી મનોવૃત્તિ ઉદાત્ત બને છે અને સાધનામાં સ્મમાણ થવાય છે. આવા અન્ય પણ સામ્યો છે ત્રણ માર્ગોમાં.

ભક્તિમાર્ગ અને સમર્પણરીતિ

ત્રિવિધ અધિકારીઓ માટે ત્રિવિધ માર્ગો છે. તે પૈકી પુષ્ટિભક્તિમાર્ગાધિકારી જીવ માટે આપણે ત્યાં સમર્પણરીતિનો ઉપદેશ છે. ભક્તિના યોગિકાર્થરૂપ પ્રેમ+સેવામાંની સેવાની પ્રક્રિયાન્તર્ગત આપણા અહંતારૂપદ અને મમતારૂપદ સર્વસ્વનો ભગવદ્દેવિનયાજ આ માર્ગમાં અભિપ્રત છે. આવી સમર્પણાત્મિકા સેવા પ્રેમની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ

સંવેગો પૂરા પાડે છે તથા પ્રતિકળ સંવેગોની નિવૃત્તિ પણ અનાયાસ સિધ્ધ કરી દે છે.

જે કે આ ભગવદ્ભક્તિપ્રયાગ્નચાળી સવાપ્રણાલી કાળકેરવાના ડિસ્ઓર્ડરની ટ્રીટમેન્ટનો પ્રાચીન નથી છતાં ય સમર્પણના વલનવલન એવો છે કે સરસાથ વિરક્તાનન્દન જીવાની અર્વતામમતા ન પડી વચ્ચે થઈ જાય. "તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિઃ શ્રદ્ધાભોધિનમ્"ના શીલોમાં શ્રીગુણોચ્ચ જ્ઞાના કરે છે કે "ભગવન્સવાયામભિનિવિષ્ટચિન્તનવચ્ચયિ અનભિલપિતે તે તથાપિ વસ્તુસ્વભાવાદ ભવત".

સમર્પણના આ વસ્તુસ્વભાવને ગ્રંથ સિધ્ધાન્તરહસ્યમાં નિગાવન પાવનકારી તરીકે બિરદાવેલ છે. કારણકે આ સમગ્ર સૃષ્ટિના પ્રવાહ સમર્પણના જ વસ્તુસ્વભાવ ધરાવે છે. "દીગ્ધર્માત્મન દેદં ત્રિલગ્ન કૃતં તે", "ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્". આમ ભગવન્કીડાપયોગી ધરામાં જ સૃષ્ટિની સાર્થકતા છે. જ્યે પોતાની અર્વતામમતાવશાત આ સૃષ્ટિના પ્રવાહમાંથી બહાર કાળપ્રવાહમાં ફેંકાઈ જાય છે. જ્યે સમર્પણ શરૂ કર્યું કે સૃષ્ટિના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળ્યા. અર્વતા-મમતા જાણે આ પ્રવાહમાં નાહીને અપરસમાં આવી જાય છે (સાહનીથી બુહારી કરતાં દારી તરી જતાં ભક્તે પોતાની જનાઈ તોડીને તનાથી પ્રાંધીન બુહારી કરી!). પછી તો ભગવાનને જાણા ય આપી શકાય છે અપરસમાં જ! પછી તો ભગવન્પ્રેમ ન વધે તો જ નવાઈ!

વાત કેવળ અર્વતા-મમતાના સંસ્કાર સુધી સીમિત નથી. ભક્તિના પ્રે અંગો માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહ છે. છૂટા છૂટા હોય ત્યારે તે ખેનના કેટલાક પાસા એવા પણ છે કે જે ભક્તિમાં સહાયક ન હોય. દા.ત. એવું ભગવન્માહાત્મ્ય કે ભગવાન પ્રયાની પ્રધી એલિક-પાર્સીકિક કામનાઓ પૂરી કરી શકવા સક્ષમ છે તો મારું ય ભલું કરશ. કે એવો સ્નેહ કે જેમાં ભગવાનથી રીસાઈ જઈ સવાદિ છાડી દે કાઈ. તે સિવાય સેવા કે દીક્ષાશ્રદાગ-પ્રદાન પણ સમર્પણ સિવાયના ભિખારીવેદા જેવા અન્યાન્ય ભાવોથી થઈ શકે છે. સમર્પણરીતિ આ દેરક - માહાત્મ્યજ્ઞાન, સ્નેહ, સેવા, દીક્ષાદિ - નો સંસ્કાર કરી તેને ભક્તિમય બનાવે છે.

આજે સંપ્રદાયમાં સમર્પણરીતિન વળગી ન રહેનારાના વિપવચના અવા કુટિલ હોય છે કે તેઓના મન અને ક્રિયાઓની કૃતિલતાની તો કલ્પના કરતાં ય કેપારી છૂટે : "અર્પાથી ભી ભક્ત તો હાતા હે ન. આજકલ તો પ્રાયઃ એસે હી હાત હે, કે હું ભગવાનની સેવા કરું ને ભગવાન મારું ભલું કરે. ભલ ને જ્યન્યાધિકારી થતા, અધિકારી તો ખરો જ ન!" "પરિક્ષના પેસે સેવા કરવાથી અમન અર્કકાર નથી આવતા!" "આપણે ત્યાં તો ન્યોછાવક લવાય છે, ભદ લવાતી જ નથી! આપણે ત્યાં પ્રભુ દવાવિદેવ છે પણ તો ય દેવ નથી તેથી દેવદ્રવ્ય થનું જ નથી!" "મંદિરમાં આવશ નહીં

તો સવા ક્રીપશ ક્યાંથી? જે કે આજકલના ધાંધલિયા જીવનમાં ક્યાં પ્રયાન ધરમાં સ્વળ-સમયની માકળાશ હોય છે? તેમના વતી છે ને જાદરમંદિરમાં સવા થતી. જ્ય દેવી હશે ત્યારે જ તો મંદિરમાં આવ્યો હશે; તેનું દ્રવ્ય દેવી કહેવાય, તેને કેમ છોડાય?" "વેપળવો આચાર-અપરસ પાળતા નથી તેથી સવા ન કરવી અને વડીલો ગોલોકવાસી થતાં તેમના શ્રીકાકારજન તમામ દરદાગીના સહિત ગુરુધર પાછા પધરાવી દેવા. ગુરુના તો સમસમમાં કાકારજ બિરાજે છે." "નિષ્પયોજન ભક્તિના સિધ્ધાંતો સાચા પણ તે તો પુષ્ટિપુષ્ટિ અને મર્યાદાપુષ્ટિ જ્યાં માટે. એન.આર.આઈ.ઓન તે અપીલિંગ નથી લાગતા. પ્રવાહપુષ્ટિજ્યોને માર્ગમાં ખેંચવા માટે ગુરુઓ સિધ્ધાંતવિરોધી ગોરખંધેયા ય કરવા રહ્યા!" "આડેપડ શ્રદ્ધાસંબંધીક્ષા આપતાં અંધારૂંથી સર્જાય છે સંપ્રદાયમાં તે વાત સાચી, પણ જ્યાં સુધી પ્રયા ભેગા થઈ સર્વાનુમતે તેમ ન કરવાનો સંકલ્પ ન કરે ત્યાં સુધી તેના એકતરફી અમલની ઉતાવળ હું નહીં કરું! નહીં તો મને અકલાને ખોટ જાય!" (જે કે આ વક્તા આ વચન ઉચ્ચાર્યા પહેલા રામ વર્ષ અને ત્યાર બાદ ૧૫ વર્ષથી ધમધોકાર શ્રદ્ધાસંબંધ આપતા રહ્યા છે!)

આને સમાંતર કાઈ વ્યભિચારી પુરુષનું વચન કાંઈક આવું હોઈ શકે - "આડેપડ યોનસંબંધ આંધવાથી અઈસ્સ ફેલાય છે સમાજમાં તે વાત સાચી, પણ જ્યાં સુધી પ્રયા ભેગા થઈ સર્વાનુમતે વ્યભિચાર ન કરવાનો સંકલ્પ ન કરે ત્યાં સુધી તેના એકતરફી અમલની ઉતાવળ હું નહીં કરું!" વિચારવાનું એટલું જ કે જા પ્રયા શ્રીપુરુષો આવી વિચારધારા ધરાવતા થઈ જાય તો અઈસ્સના ચેપ ફેલાતો રોકાય શી રીતે?

ખર. એક આશ્ચર્યકારક વાત છે કે એક પછી એક ધાર્મિક સંપ્રદાયને વળગીને ખતમ કરવાના એક વિલાયતી પર્યેત્રના પ્રારંભિક ભાગકરે જ્યારે હાયબલ કસમાં સંપ્રદાયને વ્યભિચારી ગુરુ-શિષ્યાઓના સંપ્રદાય તરીકે ચીતરવાના પ્રયાસ થયા તે વખતે દેશપ્રેમી જૈન વર્ગે ધર્મોના વિદ્વાનોએ ત્યારે અને વિદેશી વિદ્વાનોએ ત્યારબાદ આપણા સંપ્રદાયના ગ્રંથોના વચના ટોડીને અમ સિધ્ધ કરતા પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખ્યા ને છાપ્યા કે પુષ્ટિસંપ્રદાયના સિધ્ધાંત તો ભગવાન પ્રતિ સમર્પણરીતિ કેપદેશ છે, ગુરુ પ્રતિ વ્યભિચારરીતિ નહીં! આપણે જ કેમ સિધ્ધાંતો સાંભળીને ય ન સમજવાનો ન ને અનુસરવાનો દુરાગ્રહ કેળવીએ છીએ? જ વડથી આજ આપણ આપણી જાતને પુષ્ટિમાર્ગી કાવરવાતીએ છીએ તેના દસ દેકા વડથી ય સમર્પણમાર્ગી અનથે અને કહેવડાવથે તો સંપ્રદાય નવપલ્લવિત થઈ ડીકેશ. "ભાવસ્ત્રાપ્યસ્મદીયઃ સર્વસ્વશ્ચૈલિક્કશ્ય સઃ, પરલોકશ્ચ તેનાયં સર્વભાવેન સર્વથા, સઃ સ એવ ગોપીશઃ વિધાસ્યત્યખિલં દિ નઃ".

૪. સમર્પણરીતિની જીવનદષ્ટિ

કવિ મકરન્દ દ્વે “સાંઈ” કહે છે—

“મારું સઘળું છે - માની જીવનને સ્વીકારીશ

મારું કાંઈ જ નથી - માની મૃત્યુ માટે તૈયાર રહીશ.”

આ એક કાવ્યપંક્તિમાં એક જીવનદષ્ટિ સમાવી દીધી છે! વળી અહંતા-મમતા સાથે કેવી રીતે પનારો પાડવો તે ય સમજવું છે.

જીવન એક સમષ્ટિ છે; તેમાં અનેકવિધ પાત્રો આપણે ભજવતા હોઈએ છીએ— પુત્ર, પૌત્ર, ભાઈ, વિદ્યાર્થી, શેઠ/કર્મચારી, પતિ, પિતા, ગૃહસ્થ, નાગરિક, અનુયાયી, દાદા... આ દરેક આપણા ચક્તિવ્યનું એક પાસું જ છે. તેમાંના કોઈ એકનો અસ્વીકાર એ અંતમાં જીવનનો જ અસ્વીકાર છે, કેમકે જીવન તે તે પાસા વગર પરિપૂર્ણ નથી થતું. તેથી જીવનને હૃદયપૂર્વક સ્વીકારવાનો સૌંધિસૌંધો અર્થ છે કે આપણે આપણી અહંતા-મમતાને એટલી દેલાવીએ, ત્યાગ પ્રનાવીએ કે આ દરેક ભૂમિકાને ત્યાગ આપી શકીએ; કોઈને હરિલાલ ગાંધીની જેમ વિદ્રોહ ન કરવો પડે.

વાંધો પરંતુ જીવનની અંતિમ ઘડીઓ ગાણતી હોય ત્યારે આવે છે. મૃત્યુ એટલે સ્ટેજ પરથી એકિટ્ટ. તે વખતે પ્રાણ સૂક્ષ્મશરીરથી વિયુક્ત થાય તેવી પ્રક્રિયા તો સંપન્ન થઈ જાય છે, પણ જીવનભર જેમની સાથે સંકળાયેલા રથા તેવા અહંતામમતારૂપદ વિષયોમાંથી અહંતામમતા છૂટે તે મુશ્કેલ છે. પરિણામે આત્મા સાથે અહંતામમતાવાળો સૂક્ષ્મદેહ લાગેલો રહે છે અને ચોંચાંસી લાખ યોનિનું ચક્કર ચાલતું જ રહે છે.

આથી પ્રયત્ન જે જીવનભર “મારું કાંઈ જ નથી”નો વૈરાગ્યનો ભાવ કેળવીએ તો તે ય સરળ નથી, અને જરૂરભરતજીતો મૂળબ્રાણમાં જીવ રહી ગયો તેવું થઈ શકે છે. સરવાળે સંતુલન લાવવું મુશ્કેલ છે. તે માટે કવિ સૂચવે છે તેમ જીવન દરમ્યાન જ પ્રથી કર્મનો સ્વીકાર અને પ્રથા હક્કોના અસ્વીકારનો ભાવના કેળવવી રહી.

જે કે આ જીવનદષ્ટિ જેટલી સૌંધિસર અને સરળ રૂપે સમજવામાં લાગે છે તેટલી આચરણમાં મુશ્કેલી અઘરી છે, છતાં ય વિચાર કરીએ તો જાણ્ય-અજાણ્ય આપણે આચરણમાં તેને અનુસરીએ તો છીએ જ. ઉપક્રમમાં જ મેલિક સ્વીચની રાત ઉખેળી હતી તેના અનુસંધાનમાં એ સમજવાનું કે જીવનમાં સ્વીકાર એ પ્રવૃત્તિની અને અસ્વીકાર એ નિવૃત્તિની શક્તિશાળી મેલિક સ્વીચ છે, ચાલુ ખાતાની શપથ લેવા જેવી નથી. જે પરિણીતા સાસરાને પોતાના ઘર તરીકે સ્વીકારે તો સ્વતઃ તેની સંભાળમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે ન જીવ રેડી દે છે. તે પારકું જ માને તો તેના નામે ફ્લેટ હોય તો ય સાવકી મા માથે પડેલ જવાબદારી વેંદારતી હોય તેમ વસ્તતી રહે છે. તેમ સાસરિયા પણ વહુને પોતાના પરિવારની સભ્ય તરીકે વહાલ કરે અને પારકી જાણી ગાણીને ધુન્કારે તો તેની પાછળ તેમનો સ્વીકાર

કે અસ્વીકાર જ કામ કરતા હોય છે. આવું નોકરીમાં કે ધાર્મિક સંપ્રદાયને અનુસરવામાં વગેરે દરેક દેકાગે હોય જ છે. ભાગવામાં વેઠ ઉતારતા વિદ્યાર્થી અખડવામાં ને ખાણીપીણીમાં વગર કીધે અગ્રેસર થઈ જતા હોય છે કેમકે તેમને તે જીવનમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ લાગે છે. કોઈકને સ્વદેશી વસ્તુઓ જ પોતાની લાગે છે તો કોઈકને ઈમ્પોર્ટ જ! કોઈકને મેક-અપ કરવો ને જોવો જ ગમતો નથી હોતો ને કોઈકને મેક-અપ કર્યા વગર ચેન જ નથી પડતું હોતું ને મોર્નિંગ વોકમાં ને પ્રેસાણામાં ને માંદાની ખબર કાઢવા ય મેક-અપ ને ફેશન દઢારીને જતા હોય છે! કોઈકને સાદગી ગમે તો કોઈકને ધૂમધામ. આમ જેને જીવનમાં સ્વીકારીએ તેમાં પ્રવૃત્ત થવું ને ન સ્વીકારીએ ત્યાંથી નિવૃત્ત થવું સહજ માનવસ્વભાવ છે. પ્રેમ આગ્રહનાવ થતાં નફરતમાં પલટાઈ જાય તો તેની પાછળ આ જ મનોવૃત્તિ કામ કરે છે. નોકરિયાત માગસ રીટાયર્ડ થતાં જ તેના સહકર્મચારીઓ અને તેનું પોતાનું વર્તન પણ તરત અદલાઈ જતું હોય છે.

જે આ જીવનદષ્ટિને સમજી ગયા તો સમર્પિત ભજવત્સેવકની જીવનદષ્ટિ સમજવામાં ખડુ નક્કલીફ નહીં પડે. જે કે તેવું કોઈ એક આચાર્યવચન નથી પરંતુ ઉપલબ્ધ વચનોને આધારે આ કાવ્યપંક્તિને સમાંતર એક વિધાન પ્રનાવવું હોય તો પ્રનાવી શકાય કે—

મારું સઘળું ભજવદે છે - માની જીવનને સ્વીકારીશ, મારું કાંઈ જ નથી - માની યથાયોગ્ય ઉપભોગ/ત્યાગ/વિનિશ્ચલ/ઉપેક્ષા-અપમાનાદિ/નિભાવ માટે તૈયાર રહીશ.

હવે આ વિધાનને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

૧. જ્ઞાની અને ભક્તનું અંતર સમજવતાં શ્રીઆચાર્યચરણ શાસ્ત્રાર્થનિર્ણયમાં આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાનીને બ્રહ્માનંદની અનુભૂતિ કેવળ આત્માથી જ થાય છે ત્યારે કે ભક્તને ભજનાનંદની અનુભૂતિ આત્મા-દેહ-ઈન્દ્રિય-અંતઃકરણ અને પરિવારસહિત થાય છે. આત્મનિવદન કરતી ઘડીએ જીવ પોતાનું સર્વકાંઈ ભજવાનને સમર્પિત કરવાનું ઘોષિત કરે છે. તેથી ત્યારબાદના જીવનમાં દૈનિક કાર્યક્રમ જ અંગે ગોઠવવો રથો કે સર્વ ક્રિયાકલાપો ભજવદે થાય. પ્રભુએ જ કાંઈ શક્તિ-સામર્થ્ય આપ્યા હોય તને અનુકૂળ ભજવત્સેવાપરાયાણ થવાનું છે. સવારે ઊઠા તો સેવા કરવા, દેહશુધ્ધિ કરો તો સેવા કરવા, રસોઈ કરો તો સેવા, કમાવા કે ખરીદી કરવા જ્યાં તો સેવા, પ્રભુને આરોગ્યથી ખાઓ-પીઓ તો સેવા કરવાલાયક દેહનું સામર્થ્ય રહે તે માટે, આરામ કરો કે ઊંધો તો સેવામાં સુસ્તી ન લાગે માટે... શ્રીઆચાર્યચરણ નિરોધલક્ષણ પ્રથમાં ઈન્દ્રિયાંતો આંગે ભજવદ્વિનિયાજ સમજવતાં ત્યાં સુધી આજ્ઞા કરે છે કે જનનન્દ્રિયનો ય સેવાપરાયાણ સંતાનની ઉત્પત્તિના નિમિત્તથી ભજવદ્વિનિયાજ શક્ય છે!

જે જે લોકપ્રિય હોય અને તમને પોતાને ય ગમતું હોય તે ન

અન્ન-વસ્ત્ર-આભુષાણ-સંગીતાદિ સર્વનો ભગવદ્વિનિયોગ કરવાનો છે. પણ “મારું સઘળું” જે, પારકાનું નહીં. પોતે પસીનો પાટી સન્માર્ગે ઉપાર્જિત કરેલ દ્રવ્યના છોલા અપેક્ષિત છે, ગામથી ભીખ માંગીને ધરેલ દ્રવ્યનો છપ્પનભોગ નહીં. વળી “મારું સઘળું” એટલે સર્વ, પણ પ્રત્યેક નહીં. ઔષધો વગેરેને ભાગ ન ધરાય. સવક તરીકેની મર્યાદાને છાજે તેને અનુકૂળ જ ભાગ ધરાય.

૨. આ રીતે ભગવદ્વિનિયોગ કર્યા પછી તેવા સમર્પિત પદાર્થોનો ઉપભોગ કરતી ઘટીએ શ્રીઆચાર્યચરણ “પ્રાપ્તં સવત નિર્મમ”ની ભાવના રાખવાનું કહે છે. જે પ્રાપ્ત થયું તેમાં મારું છે તરીકે મમતા રાખ્યા વિના તેનો ઉપભોગ કરવા. અર્થાત્ તેને પોતાનો સંપત્તિ ન માનતા ભગવાને પ્રસન્ન થઈ આપેલ = પ્રસાદી જાગી ઉપભોગ કરો. આમ જ ઘર-પરિવાર-સંપત્તિ સર્વકાર્થિના ઉપભોક્તા પ્રભુને જાગી પ્રભુના સેવક તરીકે જે પ્રસાદી મળે તેનો ઉપભોગ મમતારહિત ઘટીને કરવાનો છે.

૩. શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે— “ભાર્યાદિરનુદ્ધલશ્ચેદ્ કાર્યેદ્ ભગવન્ક્રિયામ્, ઉદાસીને સ્વયં કુર્વાન્ પ્રતિદૂલે ગૃહં ત્યજેન્”. તેથી શ્રીદેવારામભાઈ કહે છે “જે હરિને ભળતા ચારે તેને નુરત તજો”. ભલે આપણે સર્વ પદાર્થોનું નિવેદન કર્યું હોય પણ પ્રભુની ઈચ્છા તે પેઠી પ્રત્યેકનો અંગીકાર કરવાનો નથી હોતો. તેથી તે પેઠીના કોઈ આપણી ભક્તિને આડે આવતા હોય તો પહેલા તેમના પ્રતિનો અહંતા-મમતાનો ત્યાગ કરી પછી જરૂર પડ્યે તેમનો ય ત્યાગ કરવો રહ્યો.

૪. તેમ જ જે ઈન્દ્રિયાદિનાં જ્યારે સ્પષ્ટ ભગવન્કાર્યર્થિ ઉપયોગ ન થતો દાખાય ત્યારે તેનો વિનિગ્રહ કરવો; તેમને વિષયોમાં ભટકવા ન દેવો. નહીં તો અહંતામમતારૂપદ વિષયોના કોઈ નવા પટીકાં અંધારી જાય ગળે. તેથી નિરાંત્રજ્ઞાણ ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે— “યસ્ય વા ભગવન્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દર્શયત, તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્યં ઈતિ નિશ્ચયઃ”. તથા સર્વનિર્ગયનિર્ગમ્યમાં આજ્ઞા કરે છે— “સ્વયમર્ચચરણં શક્ત્યા વિધર્માચ્ય નિવર્તનમ્, ઈન્દ્રિયાશ્વવિનિગ્રહઃ સર્વથા ન ત્યજેન્ ત્રયમ્.”

૫. “ભાર્યાદીનો તથાન્યેષામ્ અસનશ્ચાકમ્ સહેન્” એવી વિવેકવિર્ધાશ્રય ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. જે પરિવારજનો કે પાઠશીઆ વગેરે સેવામાં આડે ય ન આવતા હોય અને સહયોગ પણ ન આપતા હોય તો તેમનો ઉપેક્ષા કરવી. તેઓ અપમાનાદિ કરે તો તેને ન ગણકારતા પ્રતીકાર કર્યા વિના સહન કરી લેવા.

૬. આવા પરિવારજનો કે ઈન્દ્રિયાદિ સેવા પ્રત્ય ઉદાસીને હોય તો ય અવી શુભકામતાથી તેમનો નિભાવ કરવો કે જેમ અક હોઈ તેના રોગગ્રસ્ત દહના નિર્વાહ કરે છે; કોઈક દિવસ તે ભગવન્કાર્યમાં ઉપવાસી થયો. “રૂગણવદાતુર” આજ્ઞા કરી શ્રીદેવરાયચરણ તેવા પરિવારજનોનો નિભાવ કરવાનું કહે છે.

આન સંપ્રેપમાં એક દેહ સર્વ વિષયોન ન હાંકતા સેવોપયોગિતા અનુપયોગિતાન

આચારે પ્રતિભાવ આપવાના રહે છે.

આવી સમર્પિત જ્યનદાષ્ટિ ને ચરિત્ર કેળવાય તો તેવા સેવકને અહંતા-મમતા કોઈ પોંડા નથી આપતી. સંસારદ્વાપનિવૃત્તિ અને ઘસ્ટાધાય તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. તે માટે મૃત્યુ સુધી રાહ જવાની ય જરૂર નથી રહેતી; જ્યને જ્ય અહંતા-મમતા કદ પ્રમાણ સંસારમાં વતરાઈ ને ભગવન્સેવામાં જોતરાઈ જાય છે. શ્રીઆચાર્યચરણના શબ્દોમાં “વેદાણા ય વિનિમુક્તા તે મરુતા ભવસાગરે, ય નિર્યાસન્ અવાત્ર માદમ્ આપાન્યહર્નિશમ્”; હરિકૃપી સાંકેશ અંધાયલ આનંદ પામ છે ન છુટી ગયલા ભવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. આવા અંધાયલ જવાન ઉપદેશ આપતા શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે : “નાતઃ પરતરા મન્ત્રા (કર્મમાર્ગ) નાતઃ પરતરા સ્તવ (ઉપાસનામાર્ગ) નાતઃ પરતરા વિદ્યા (જ્ઞાનમાર્ગ) તીર્થ નાતઃ પરાન્યરમ્”.

ચારાસી-બસા પ્રાચન વૈષ્ણવોની વાર્તા તથા પુર્વાચાર્યોના જ્યનચરિત્રો આવા દશાન્નાથી સભર છે. સેક પુરુષોત્તમદાસનો પ્રદી દુર્ગમિનીની વાર્તા જોઈએ તો કાશીના સહવાસી હોવા છતાં ૨૪ વર્ષ ગંગારનાન કરવાનો અવકાશ મળ્યો એવા સમપોગરીતિમાં મગ્ન રહેતા, શ્રીગુરોઈજી આજ્ઞા કરતા કે શ્રીકાકોરજી સદા તેમના જાગી રહેશ! તેમનો દેહ અશક્ત થતો તમને થયું કે હવે આ દેહ સવાલાયક ન રહ્યા તો શું કામના છે? છૂટ તો સાહે, ને જ્યારે છૂટ્યો ત્યાં ગંગાજી દુર્ગમિનીને પામ્યા! શ્રીદેવારામભાઈના શબ્દોમાં “રાધા-માધવ મનમાં વસ્યા રે જન્તા, આક પ્રહર ને આનંદમાં મદાલ... તીર્થ સાહુ તેના પગમાં વસ્યા”.

૫. મનોભાવોસંબંધી ઉપદેશ

શ્રીઆચાર્યચરણે વિવિધ પ્રકારગ્રન્થોમાં વિવિધ સ્વરના મનોભાવોને અનુલક્ષીને જે ઉપદેશ આપેલ છે તે હવે જોઈએ. તે માટે યોગ્યગ્રન્થો, શિક્ષાપ્લોટી, સર્વનિર્ણયનિબંધનું ભક્તિપ્રકરણ વગેરે જોવા રહ્યા. વિસ્તારભયે અહીં દરેક ગ્રન્થની સૂક્ષ્મ છાણાવટ ન કરતાં કવળ દિશાનિર્દેશ કરેલ છે. વધુ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે ટીકાઓ સહિત તે તે ગ્રન્થનું અવગાહન જ્ઞાન કરવું રહ્યું.

આદિ મધ્ય અને અંતમાં એક જ વાત દોહરાવાની હોય તો તેના પર કેટલા ભાર છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ અહીં સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી, નિરોધવજ્રાગ અને શિક્ષાપ્લોટીમાં પ્રભુ લોકિક મનોભાવોના વિષય નથી તે સમજવડી વ્યવધિય પ્રત્યે અલોકિક નિરુપાધિક ભાવ ધરાવનારા વ્યવહારોને અનુસરતાં ભાવના કરવાનું ઉપદેશ છે. આનો સાર શ્રીહરિરાયચરણ શિક્ષાપત્રમાં આજ્ઞા કરે છે— “તસ્ય સેવાં પ્રકુર્વાત યાવજ્જીવં સ્વધર્મતઃ, ન ફલાર્થે ન ભોગાર્થે ન પ્રતિપ્રાપ્તિસિદ્ધયે, શ્રીમદાચાર્યમાર્ગેણ નાન્યેનાપિ કદાચન, ન કલ્પિતપ્રકારેણ ન દુર્ભાવસમન્વયાત.”

ગ્રંથ દ્રુપગાશ્રય એક નવાગંતુક ભક્તિમાર્ગી કે શરાણમાર્ગીના શરાણાગતિસંબંધી મનોભાવોના સંદર્ભમાં છે. ગ્રંથ વિવેકધર્મશાસ્ત્ર તેવા સાપેક્ષતા અભક્તિમાર્ગીય કે અશરાણમાર્ગીય મનોભાવોને અનુલક્ષીને ઉપદેશ છે. ગ્રંથ નવરત્ન અને ચતુઃશ્લોકી એક ભક્તિમાર્ગીના ભક્તિમાર્ગીય મનોભાવોના સંદર્ભમાં છે. છેવટે ગ્રંથ અન્નકરણપ્રબોધ ભક્તના મનોભાવોના સંદર્ભમાં છે.

સૌપ્રથમ દ્રુપગાશ્રયમાં કથિકાગમમાં અન્યાન્ય માર્ગોની અસારતા બતાવી ભગવદ્દશરાણાગતિ કેળવવાનો ઉપદેશ છે. તેમાં પહેલાં તો કર્મમાર્ગના છ અંગરૂપ કાલ-દેશ-દ્રવ્ય-કર્તા-કર્મ-મંત્રની દોષગ્રસ્ત હોવાને કારણે અસાધકતા વર્ણવેલ છે. ત્યારબાદ કર્મ-જ્ઞાન-ઉપાસના-ભક્તિ-પ્રપત્તિ એ દરેક માર્ગમાં દ્રુપગાશ્રયનો આવશ્યકતા સમજાવેલ છે. આમાં સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં ભગવન્માહાત્મ્ય જાગૃતિ વિશ્વાસ અન્યત્રથી નિવૃત્ત થઈ એક પ્રભુમાં જ સુદૃઢ ધાય તેવા માનસિક ચિન્તન અને ત્યારબાદ વાચિક પઠન તથા કાચિક શરાણાગમનનો પ્રેરણા છે.

ગ્રંથ વિવેકધર્મશાસ્ત્રમાં એક એક અભક્તિમાર્ગીય તેમ જ અપ્રપત્તિમાર્ગીય મનોભાવને (૧) અનુભવી (૨) સમજી (૩) તેને ઠેકાણે કઈ પરિણામલક્ષી ભક્તિમાર્ગીય ભાવના કરી તેને દૂર કરવા તે પ્રક્રિયા સમજાવેલ છે. તેમાં વિવેક, ધર્મ અને આશ્રયના શ્રીષ્ટક હેતુણ વિવિધ ભાવનાઓ દર્શાવેલ છે. એક દષ્ટાન્ત જોઈએ તો “અભિમાનશ્ચ સન્યાજ્ય સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્.” આમાં (૧) તમારા મનોભાવને તે અભિમાન છે તેમ અનુભવી (૨) તે ત્યાજ્ય જ છે તેમ સમજી (૩) તેને ઠેકાણે “સ્વામીને હું અધીન છું” તેવી ભક્તિમાર્ગમાં અગ્રેસર કરનારી પરિણામલક્ષી ભાવના કરવાનો ઉપદેશ

છે. (આ એ જ પ્રક્રિયા છે જે ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ વધારવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. કારણકે ખોટી ભાવનાને માત્ર જ્ઞાન કે સમજાગથી નિવૃત્ત કરવા કરતાં તેને ઠેકાણે શ્રીજી યોગ્ય ભાવના કરવી એ વધારે કારગર ઉપાય છે એમ અનુભવે જાગાયું છે.)

વિવેકમાં પ્રાર્થના, અભિમાન, હઠ અને આગ્રહના મનોભાવોને ઠેકાણે સ્વામ્યધીનતાની ભાવના રાખી ધર્મધર્મશિક્ષણપૂર્વક આપણા દેહસંબંધી હોય તે સિવાયની ભગવદ્દાજ્ઞાના અનુસરણની પ્રક્રિયા સમજાવેલ છે. તો ધર્મમાં પ્રતીકાર, અસહન, અન્યાય અને સ્વસામર્થ્યભાવને ઠેકાણે નકવત્ દેહવત્ જડવત્ અને ગોપભાર્યવત્ ભાવના કરી ત્રિદુઃખ સહન કરવાનો ઉપદેશ છે. અને આશ્રયમાં સાવ નિમ્નાસ્વરતાથી માંડી ઉચ્ચસ્વરતા મનોભાવો કે કૃતિ પણ થઈ ગયા હોય તે સર્વ પરિસ્થિતિમાં શરાણાગતિભાવનનો ઉપદેશ છે. દુઃખ થયું, હાનિ થઈ, પાપ થયું, ભય થયો, કામાદિ અપૂર્ણ રહ્યા, ભક્તનો દ્રોહ થઈ ગયો, ભક્તિનો અભાવ હોય, ભક્તોએ અપમાન કર્યું, આશ્રિતો કે અનેવાસીઓએ અપમાન કર્યું, અલંકાર થયો, અલોકિકમનસિદ્ધિની ઝંખના થઈ... આ અને આવી અન્ય સર્વ પરિસ્થિતિમાં વાચિક માનસિક આશ્રય રાખવાનો કહેલ છે. વળી અન્યાશ્રય અને અવિશ્વાસને સર્વથા પ્રાયક સમજી તેવા અયોગ્ય મનોભાવોને ઠેકાણે બ્રહ્માશ્વ-ચાનકભાવના કરવાનું ઉપદેશ છે.

તેથી આગળ ગ્રંથ નવરત્નમાં તે ભક્તિમાર્ગીએ ભક્તિમાર્ગીય ચિંતાના મનોભાવોને નિવૃત્ત કરવા તેને ઠેકાણે કેવું ભક્તિમાર્ગીય ચિંતન તાદશીજનો સાથે મળીને કરવું તેનો ઉપદેશ છે. આમાં કરાતી તેમ જ આપમેળે થતી સ્વ-પરિવાર-નિવેદન-વિનિયોગ-લોકવદસ્વાસ્થ્ય-ગુરુઆજ્ઞાના પ્રાય-ઉદ્દેગાદિ સંબંધી ચિંતાઓ આવરી લેવાઈ છે.

ગ્રંથ ચતુઃશ્લોકીમાં ધર્મધર્મકામમોક્ષરૂપો ચતુર્વિધ પુરુષાર્થોના ભક્તિમાર્ગીય સ્વરૂપનું વર્ણન કરી તેને કાયા-વાગ્મી-મનથી ન છોડવાનો મનોભાવ કેળવવાનો ઉપદેશ છે.

ગ્રંથ અન્નકરણપ્રબોધમાં ભક્તને ભગવદ્દાજ્ઞાના ઉદ્વેગને કે અનુસરણસંબંધી પશ્ચાન્તાપાદિ મનોભાવો જાગે તો સાન્ન્યવાનો વાચનિક ઉપદેશ છે. સાથે સાથે જ નવાગંતુક ભક્તિમાર્ગીને વિનિયોગમાં ગાહેલ ન રહેવાનો આર્થિક ઉપદેશ પણ છે.

આમ નવાગંતુકથી માંડીને સિદ્ધિક્ષાના ભક્ત સુધીના દરેક સ્વરના ભક્તિમાર્ગીના મનોભાવોને અનુલક્ષીને ઉપદેશ શ્રીઆચાર્યચરણે આપેલ છે, જે આપશ્રીએ પ્રવર્તિત કરેલ સમર્પણરીતિને સંગોપાંગ સિદ્ધ કરે છે, અવિચારિત યતકરું નહીં.

પરવર્તી આચાર્યોમાં શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીહરિરાયજીના મનોભાવોસંબંધી ઉપદેશ નોંધપાત્ર છે. ચોરસી વૈષ્ણવોની વાત, ૨૪ વચનામૃતાદિમાં શ્રીગોકુલનાથજી સંજ્ઞાપત શૈલીમાં તથા શિક્ષાપત્ર અને હરિરાયવારમુક્તાવલીમાં શ્રીહરિરાયજી

વિસ્તારથી સમજાવવાની શૈલીમાં ભક્તિમાર્ગીય ભાવનાના ઉપદેશ આપે છે. ત્યાર બાદના કાળમાં નવું નોંધપાત્ર પ્રદાન ખાસ નથી; જે કે શ્રીદયારામભાઈ આદિ દ્વારા યોગ-પદાના માધ્યમથી ગુજરાતી-હિંદી-ગુજબાપામાં તેના લોકપ્રિય ભાવાનુવાદો ખાસ્સા પ્રકટ અને પ્રચલિત થયેલ છે.

વિલંબાવલોકન કરતાં જાગાય છે કે શ્રીઆચાર્યચરણના ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સના ઉપદેશોમાં સર્વત્ર સ્વામીસિવકભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે જ્યારે શ્રીહરિરાયજીએ પ્રાયઃ પિતાપુત્રભાવને ઉજાગર કરેલ છે. અર્થાત્ ભગવાનને પુત્રવન્સલ પિતા તરીકે નિહાળી દેરકે ભગવન્કૃતિમાં હિનેપી પિતાનું વહાલ અનુભવવાના મનોભાવ કેળવવાના રહે છે. આના બીજા ક્યાંક ને ક્યાંક "ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ" જેવા શાસ્ત્રવચનોમાં ને ઉપનિષદોમાં તથા રસભવાણીમાં— નિર્બંધ-ભાવ-સુબ્રાહ્મિનીમાં— વિખરાયેલ છે જ, છતાં ય તેન સંકલિત કરી ઉજાગર કરવાનું શ્રેય ચોક્કસ શ્રીહરિરાયજીને જાય છે.

આટલા અવગાહન પછી એક વાત સમજવાની છે તે એ કે સ્વામીસિવકભાવ કે પિતાપુત્રભાવને હૃદયપૂર્વક વળગી રહેવામાં સાર નથી. સાર છે પોતાના અયોગ્ય મનોભાવોને અનુભવી સમજી તેમને ઠેકાણે જલ્દી મનોસાધ્ય કે મનોહર થઈ શકે તેવી પરિણામલક્ષી ભાવના પદા કરવાના; કિમતી સવોપયોગી કાળ મનના ભદ્રકામાં વડાઈ ને જાય ને જવાના. કેમ કે ઉદ્દગને સેવાદલ ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યચરણ ખાંચકામાં પ્રથમ જાગાવેલ છે.

પ્રમ વિદુષ્ય ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ

વિવિધ ભાવનાઓ વડે માનસિક સ્વસ્થતા જાગવી ભક્તિમાર્ગમાં અગ્રેસર થનાર જ જે કે સદગ ભક્ત છે તેમ ને કહી શકાય. પ્રમ પ્રભુ જ્યો જ નટખટ હોવાથી કાઈ તપકક અહંતા-મમતાને અસ્વસ્થ કરી સમગ્ર જીવનને હ્યમચારી દઈ શકે છે. ભક્ત રાજ આશકરાગદાસજીનો જન્મ ધરખાર વિનાના થઈ જઈ શકે છે. કેમ કે "સ્નેહાદ રાગવિનાશ સ્યાદ્ આસક્ર્યા સ્યાદ્ ગુહારુચિઃ, ગુહસ્થાનો પ્રાપક્રવમ્ અનાન્મત્વં ચ ભાસતે... તાદશસ્વાપિ સતતં ગુહસ્થાને વિનાશકમ્." પણ આવા પ્રમ પર તો સ્વસ્થ અહંતા-મમતા નોછાવર છે. પ્રમજન્ય અસ્વસ્થ અહંતા-મમતા અને પ્રાકૃત અસ્વસ્થ અહંતા-મમતા વચ્ચે જમીન-આસમાનનું અંતર છે. શ્રીઆચાર્યચરણ સંન્યાસનિર્ગય ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે: "વિકલત્વં તથાડસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિં પ્રાકૃતં ન હિ". આવી ઉન્મત્તાવસ્થા તો ભક્ત હોવાનું લક્ષણ છે, પ્રાકૃત હોવાનું નહીં. શ્રીગુણોચકૃત વિજ્ઞાપિઓ આ કજ્ઞાની છે.

સિધ્ધ કજ્ઞાની આવી દજ્ઞા જ્ઞાનમાર્ગમાં પાગ હાય છે. ત્યાં ને પરમહંસકજ્ઞા કે અવધુનચર્યા તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં જ્ઞાનોને ધ્રુવાનેદાનુભૂતિના આવેશમાં દુહ-પરિવાર, કપડાલત્તા કે ભૂખખાસ કે દિવસ-રાતના પાગ હોશ નથી રહેતા. તેમ યોગમાર્ગીય સમાધિ વર્ગમાં પાગ સંભવ છે. પાગ નેવી વિવિધ માર્ગોની

સિધ્ધ હસ્તીઓને, કે મળવું જેવા ઉન્કટ પ્રેમીઓને પાગ, કાઈ ઉપદેશ આપવા કે ગ્રહણ કરવાનો અવસર રહી જતા નથી.

સમર્પણરીતિસંબંધી શંકાસમાધાન

પ્ર. સમર્પણનો કાર્યક્રમ દૈનિક જીવનને શિસ્તબંધિ બનાવી દે છે તેથી તેમાં બંધાઈ જવાય છે ને તાણ અનુભવાય છે; જીવન એકધારું તથા મોકળાશ વિનાનું લાગે છે.

ઉ. પહેલી વાત તો એ છે કે સમર્પણરીતિને કારણે જીવન શિસ્તબંધિ થાય તો તે તેના ગુણ છે કે અવગુણ? નવપરિણીત પુત્ર્ય સાંજે સમયસર ધરભંગો થઈ જતા હોય તો તે પરણવાના પ્રતાપ કે ખરાબી? તે ધર પહોંચવા ઉતાવળ કરે ને થોડીક તાણ અનુભવ તે સાહજ સ્વાભાવિક નથી? તેમ ભક્તિમય કાર્યક્રમમાં બંધાઈ જવામાં કાઈ ખાટું નથી; જે દુષ્ટિ હોય તો.

તાણ અને એકધારાપાણું સામાન્યતઃ નેજ-ભાગ-રાગ-અપરસના અન્યાસહને કારણે લાગતા હોય છે. સમર્પણરીતિના વિસ્તાર તેમાં સંકળાયેલા પરિવારજનોના શક્તિસામર્થ્યાનુસાર હોય તો ઉન્સાદથી સેવા થતી રહે. વળી ઉન્સરો અને મનોરથો તથા ઋતુ અનુસાર બદલાતી રીતિને કારણે એકધારાપાણું ને લાગવું જોઈએ.

એક વાત સ્પષ્ટ એ ય સમજવી રહી કે સમર્પણરીતિ ખાલી વીકએન્ડમાં જ કરાય તેટલી સીમિત તો ને જ થઈ શકે. કેમકે ભક્તિ આન્મધર્મ છે. જે આન્મા વીકએન્ડમાં જ અનુભવાય તો ભક્તિ એ દિવસ જ કરાય, પાગ તેવું નથી.

પ્ર. ગામડામાં સમર્પણરીતિનો નિર્વાહ ઠીક છે પણ શહેરોમાં તે આજે સંભવ નથી.

ઉ. ભારતમાં છેલ્લા દસકે હજાર વર્ષથી શહેરો અસ્તિત્વમાં છે. ખાલી ચોરસી વેળગવોતી વાર્તા જ જોઈએ તો તેમાં જગન્નાથપુરી, પટાણા, કનોજ, કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, આગ્રા, અમદાવાદ, ગોધરા, મોરબી, સિંધપુર, ખેરાળુ, લાહાર આદિ શહેરના શરીશોના ઉદ્ભવ છે. આમ શહેરો પહેલા હતા અને સંપ્રદાય પછી પ્રકટ થયેલ છે. તો આજ કઈ નેવી આવા ઉપસ્થિત થઈ જઈ છે? જગતનું એક ય શહેર અવું છે જ્યાં પ્રેમી-પ્રમિકાઓ ને વસતા હોય? તો ભક્ત કેમ ને વસી શકે? શહેરોમાં પાણી, શાકભાજી વગેરે સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય છે તેથી સમયની ખચત થાય છે. પોતાના શક્તિસામર્થ્યાનુસાર જગ્યા-સમય-અહાંત ભક્તિ માટે કાળવચ રથ્યા. વચન ને તાણ ને તે જમાનામાં પાગ વચન જતા. કેમકે સ્વયં પરચેમી શાસકો જ

લુંટકાટ, અપહરણ, વટલાવવા, હત્યા, બળાત્કારાદિમાં પ્રવૃત્ત હતા, આજના ઈરાક કે અફઘાનીસ્તાન કરતાં ય ક્યાંક બદતર હાલત હતી.

પ્ર. પરિવારજનો અનાચારી, નાસ્તિક કે અશક્ત હોય તો શું કરવું તેવી મૂંઝવાણ થાય છે.

ઉ. આવી મૂંઝવાણ ચોરાસી વૈષ્ણવોને ય થતી જ હતી અને ભવિષ્યના સાધકોને ય થતી રહેશે જ. તેનો કોઈ સાર્વકાલિક કે સંસ્થાકીય ઉપાય ન મળી શકે. કાં તો પુરુષાર્થ કરી છૂટા થઈ જાઓ, નહીં તો બ્રાંધછોડ કરી સુમનથી સાથે રહો. એક ઘરમાં બે જુદા રસોડા કરી શકાય અથવા વારાફરતી રસોઈ કરી શકાય. આમાં તો પારિવારિક સ્તરે જ જાતે ઉકેલ કાઢવો રહ્યો.

પ્ર. મહિનામાં ચારેક દિવસ સ્ત્રી રજસ્વલા હોય કે પુરુષને બહારગામ જવાનું રહેતું હોય તે સ્થિતિમાં શું કરવું? ખાસ કરીને સખડીભોગ ધરવાના હોય તો?

ઉ. ધરતી અન્ય જવાબદારીઓની જેમ સેવામાં પાગ એકબીજાના પૂરક અને વખત આવ્યે એકબીજાના બદલીના સેવક થવાનું કૌશલ્ય પતિ-પત્નીએ કેળવવું રહ્યું. પતિ રસોઈ કરતા થીખી જાય અને રોજ કરતા કલાકેક વહેલા ઊઠી ચાર દિવસ પહોંચી શકે. વળી આજકાલ તો ફીજ, ઓવન વગેરે સુવિધા ઉપલબ્ધ હોવાથી સાધનસંપન્નને ખાસ વાંધો ન આવે; ઘાગું ખરું રાત્રે કે વીકએન્ડમાં તૈયાર કરી રાખી શકાય. તેમ સ્ત્રી અને બાળકો પાગ એકલા હોય ત્યારે સેવા પહોંચી શકે.

પ્ર. સમર્પણરીતિ અપીલિંગ કે ડુચિકર નથી લાગતી, નવાજંતુકોને કે વર્ષોથી સેવા કરનારાઓને પાગ.

ઉ. ગયા સવાપાંચસો વર્ષોથી રાજ-રંક સ્ત્રી-પુરુષ આબાલવૃદ્ધને તેમાં મજા આવતી રહી છે. તો વિચારવું રહ્યું કે ખામી આપણામાં છે કે સમર્પણરીતિમાં. વળી શરાબ જેવું અપીલિંગ કે ડુચિકર ન લાગે તેથી શું દારૂડિયા પાણી પીવાનું છોડી દે છે? પત્નીઓ ટાલિયા પતિઓને છોડી દે છે? રવિવારે બહાર ખાનારા ઘરે આખું અઠવાડિયું ખાવાનું છોડી દે છે? તેથી રેડીમેટ વીકએન્ડના ધાર્મિક આયોજનોના ધ્રોલ કે ચીલ-આઉટની ઘેલછા છોડી ધીરજથી નિત્યનિયમથી સમર્પણરીતિ આપનાવવી રહી. સસલાતી નહીં તો કાચબાની ઝડપે ય અંતર તો ઝાંઝું થતું જ જશે. મોહનને મોહી લેવાનો એક જનમમાં તો મોકો આપો!

પ્ર. સેવા ઓછામાં ઓછા રોજ કેટલા કલાક કરવી જોઈએ?

ઉ. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે: “સર્વથા વૃત્તિહીનશ્ચેદ્ એકં યામં હરી નયેત્”. અર્થાત્ બેન્કબેલેન્સ ન ધરાવતા રોજ કમાઈને ખાનારાએ પાગ નિત્ય ત્રણ કલાક તો સેવા કરવી જ જોઈએ; દરેક વ્યક્તિએ નહીં તો કમસે કમ પરિવારના બંધાએ મળીને. આપત્કાળમાં કે પ્રવાસાદિમાં તેમાં છૂટ મૂકી શકાય પાગ કાયમ નહીં.

પ્ર. જો સમર્પણરીતિનો નિર્વાહ શક્ય ન જ રહી ગયો હોય તો બીજા શું ઓછા વિસ્તારવાળો વિકલ્પ ઉપલબ્ધ છે સંપ્રદાયમાં?

ઉ. સાધનદીપિકાકાર શ્રીગોપીનાથજીએ ઉપદેશ છે તે પ્રમાણે શ્રવણથી લઈને દાસ્ય પર્યન્તની (સખ્ય અને આત્મનિવેદન સિવાયની) સખવિધ ભક્તિવાળી પૂજાપ્રકાર અનુસરી શકાય છે. જો કે તેમાં શરાગદીક્ષા લેવી પર્યાપ્ત છે; બ્રહ્મસંબંધીક્ષા લેવી તથા શ્રીદાકોરજીને પ્રજ્ઞભક્તોની ભાવનાથી પુષ્ટ કરાવવા આવશ્યક નથી. જો કે તે ય ઘરમાં જ અનુષ્ઠે છે, સાર્વજનિક દેવાલયમાં નહીં.

ઉપસંહાર

દિવ્ય સમર્પણરીતિ સર્વદેશ અને સર્વકાળમાં સિધ્ધાન્તતઃ અનુષ્ઠેય હોવા છતાં વ્યક્તિના જીવનમાં આવતા ઉતારચઢાવને કારણે સમર્પણરીતિને અનુસરવામાં વિઘ્ન આવતા રહે એ સંભવ છે. તે પૈકી કેટલાક શ્રીઆચાર્યચરણે સ્વયં સર્વનિર્ગુણનિબંધના ભક્તિપ્રકારમાં બતાવેલ છે: વિભેષ, અશક્તિ, પ્રતિબંધ, અત્યાગ્રહપ્રવેશ, પરપીડાસંભવ ઈત્યાદિ. બીજા શબ્દોમાં દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, પરિવાર આદિને કારણે બાધા આવી શકે છે. તે પૈકી કેટલીકને નિવૃત્ત કરી પાછી ગાડી પાટે ચઢાવી શકાય છે જ્યારે કોઈક નિવૃત્ત ન પાગ થાય, તે સ્થિતિમાં શ્રીઆચાર્યચરણ સમર્પણરીતિનો સાંગોપાંગ નિર્વાહ ન થાય તો ય ભક્તિનો નિર્વાહ થઈ શકે તેવા ઉપાયો સૂચવે છે.

આ ઉપાયો પૈકી એક નોંધપાત્ર ઉપાયને સમજશું તો આપણને આપશ્રીનો દષ્ટિકાળ સમજશે. ઘરમાં સમર્પણરીતિથી સેવા કરતાં પરિવારજનો કે પાડોશીઓને પીડા થતી હોય તો શ્રીઆચાર્યચરણ શુન્યદેવાલયમાં જઈ સેવા કરવાનું કહે છે. અર્થાત્ પાસ કોઈ ખંડર હોય ત્યાં શ્રીદાકોરજીને ઝાંપીજી કરી સાથે પધરાવી જવા અને સેવા પહોંચી ઝાંપીજી કરી પાછા સાથે ઘરે પધરાવી લાવવા. કેમકે મુજ રાત છે ભક્તિનું પ્રાણતત્ત્વ પ્રેમ પાંગર તથા એકાંતની. જો ઘરમાં બ્રહ્મસમર્પણરીતિ + એકાંત છે તો ખંડરમાં અલ્પસમર્પણરીતિ + એકાંત

મગશે, પણ એકાંત ઉપલબ્ધ છે ત્યાં સુધી શ્રીઆચાર્યચરણ હતાથ નથી. “અલ્પં બ્રહ્મ વા ન પ્રયોજકં, સેવનં સ્વયોગ્યાનુસારણ” એવી આજ્ઞા આપત્રી કરે છે.

હવે જુઓ, આપણે જાતને પ્રેમમાર્ગી ગણાવનારા એટલું નથી સમજતા જ શ્રીઆચાર્યચરણ આપણને સમજાવવા માંગે છે, કે પ્રેમને પાંગરવા એકાંત જોઈએ. અરે કોલેજિયન પ્રેમીપંખીડાં તો આ વાત સમજતા જ હોય છે પણ એક બંધે કુમમાં વેગિમસ્તી કરતા પાંચ-છ વરસના ટાબરિયા યે કોઈ મોટા ત્યાં જઈ ચઢે તો “અંકલ-આંટી પ્લીઝ અમને રમવા દો” કહી તેમને બહાર પકેલી એકાંત જાગવી રાખે છે. અને આપણે તો બસ સાર્વજનિક મંદિરો ખોલ્ય જ જઈએ છીએ ને ડાપટિયાની ડાપટ ખાતા ખાતા દર્શન કરી ધન્યતા અનુભવીએ છીએ! આમ તે કોઈ પ્રેમ ઘતો હશે? શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ઘરમાં ન ફાવે તો શૂન્યદેવાલયમાં જાઓ ને વિકેતાઓ કહે છે કે સાર્વજનિક દેવાલયમાં આવો! આ વિરોધાભાસ નથી, વિરોધી ફાંટો છે સંપ્રદાયમાં, શરીરમાં વકરી રહેલ કેન્સરના કોષો છે રેડીમેન્ટ ધર્મના છૂટક કે જથ્થાબંધ વિકેતાઓ.

ખેર, સમર્પણરીતિ ઘટ છે તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ માથું છે. પ્રેમ પાંગરવાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઘરમાં કે ખંડિરમાં યે મળી રહી તો સમર્પણરીતિમાં વધઘટને કારણે વાંચો નહીં આવે.

તેથી ઉપસંહારમાં એક શ્રીઆચાર્યચરણનું વચન કહેવા ચાહીશ. જે કે સમર્પણરીતિસંબંધી અનેક સુંદર ભગવદ્વચનો અને આચાર્યવચનો છે પણ મને કોઈ એક વાક્યમાં સમર્પણરીતિનો સાર કહવાનું કહે તો હું આ જ વાક્ય કહું. જે કે તે સંદર્ભોપાત્ત વાક્ય છે અને અપૂર્ણ ઉચ્ચત કહું છું, છતાં યે આખી સમર્પણરીતિ સમજઈ જાય તેવું પરિપૂર્ણ હોઈ મને અનિશ્ચય પ્રિય છે તેથી તેનાથી જ પૂર્ણાહુતિ કરીશ —

“યેન સ્યાત્ નિર્વૃત્તિશ્ચિત્તે તત્ કૃપણે સાધયેદ્ ધ્રુવમ્”.

જને ધરવાથી ચિત્તમાં તમને અવશ્ય આનંદ થાય તે શ્રીકૃપણન અવશ્ય ધરો. જયશ્રીકૃપણ.